

Musninkų valsčius nacių okupacijos metais*

Stanislovas Buchaveckas

Įvadas

1941 m. birželio 14–15 d. masiniai gyventojų trėmimai pribloškė Musninkų valsčiaus (kaip ir visos Lietuvos) gyventojus, nustebinę net dalį vietos sovietų aktyvistų. Kai kurie iš jų žinojo, kad bus vežama, ir perspėjo į tremiamųjų sąrašus įrašytus savo kaimynus ir tuos, su kuriais artimiau bendravo, patardami jiems kur nors išvažiuoti ar laikinai pasislėpti. Bet ne visi perspėtieji tuo patikėjo. Juo labiau tokiomis galimomis nežmoniškomis represijomis prieš vaikus, moteris ir senelius. Tą atmintiną birželį iš Musninkų valsčiaus buvo išvežti 45 žmonės (1942 m. duomenimis, str. autoriaus rasta Lietuvos centriniame valstybės archyve).

Po pirmųjų masinių trėmimų bolševikai buvo numatę ir antrąją analogišką Lietuvos gyventojų iškeldinimo į atšiaurias Rusijos sritis akciją. Žmonės iš įvairiausių šaltinių apie tai ir apie sudarytus naujų tremtinių sąrašus jau daugiau žinojo. Jautė ir būsimo karo tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos artėjimą. Tad dabar jie buvo jau patiklesni ir stengėsi laikinai išvažiuoti pas gimines, į komandiruotę, su šeima nakvodavo miške, pas patikimus kaimynus ir pan.

1941 m. pavasarį ir vasaros pradžioje Lietuvoje daugėjo Raudonosios armijos, buvo gabenama ginkluotė. Sovietų kariuomenės generolai ir komisarai ruošėsi karui su Vokietija ir jos užimtų valstybių teritorijoje. Buvo išspausdinti milžiniški kiekiai Vokietijos ir kitų šalių teritorijų karinių žemėlapių, rusų–vokiečių kalbų žodynėlių, pasikalbėjimo knygelėlių ir kt. Pasiruošimai neaplenkė ir Musninkų valsčiaus. Prie Janionių kaimo buvo įrenginėjamas karinis lauko aerodromas, kuriam bolševikai užėmė net 109 ha ūkininkų žemės. Kaip žinome, tuo pačiu metu, kai Stalinas ir sovietų komisarai rengė didžiules karines pajėgas pulti Vokietiją, *Blyckkryg'ui* (žaibiškam karui) prieš Sovietų Sąjungą – savo tuolaikinį sąjungininką – sutriuškinant Lenkiją ir okupuojant Baltijos šalis taip pat rengėsi ir Hitleris su savo nacionalsocialistų komisarais. Tokia buvo nacių okupacijos preliudija. Netrukus Lietuva, sovietmečiu netekusi didelės savo inteligentijos dalies, tiesiogiai pateko į Antrojo pasaulinio karo verpetą. Ir toliau tebebuvo aktualus lietuvių tautos išlikimo klausimas. Tik primityviai šiurkščią Lietuvos sovietizaciją ir rusifikaciją laikinai pakeitė planuojama rafinuota germanizacija.

1940 m. vasarą Musninkų valsčiaus įvairių tautybių gyventojų bendruomenės ir ūkio natūrali raida, kurios teigiami poslinkiai ypač išryškėjo XX a. ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje, buvo sustabdyta. Pirmosios sovietų okupacijos metu pradėtą lietuvių tautos naikinimą ir visuomenės supriešinimą dar labiau padidino karas ir nacių okupacija, kurią lydėjo žmonių materialinis nuskurdinimas, represijos, tolesnis žmogaus orumo ir gyvybės nuvertinimas, holokaustas ir kiti negatyvūs reiškiniai. Visa tai skaudžiau ar ne taip skausmingai teko patirti kiekvienam Musninkų valsčiaus miesteliui, kaimui, dvarvietėje įsikūrusiai gyvenvietei ar vienkiemiu.

Apie Lietuvą nacių okupacijos metais pastaraisiais metais padaugėjo įvairaus pobūdžio publikacijų. Kai kurių au-

* Straipsnis aprobuotas serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos. Leidyklai įteiktas 2002 10 20.

torių darbai panaudoti ir šiame straipsnyje, kurio tikslas – nagrinėti ir apibūdinti valsčiaus savivaldos įstaigų veiklą 1941–1944 m. bei įvairius nacmečio įvykius ir reiškinius konkrečiai apibrėžtoje teritorijoje – Musninkų valsčiuje. Daugiausia naudotasi istoriografijai svarbiausiais pirminiais šaltiniais – Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondais ir musninkiečių atsiminimais. Todėl straipsnis bus naudingas ne tik besidomintiems Širvintų krašto istorija, bet taip pat besigilinantiesiems į nacių okupacijos laikotarpio istoriografijos problemas. Dėl ribotos straipsnio apimties panaudota ne visa disponuota medžiaga. Pirmiausia būtina prisiminti kai kuriuos 1940–1941 m. būdingesnius sovietų okupacijos įvykius.

1940–1941 metų bolševikmetis – visuomenės supriešinimo pradžia

1940–1941 m. Musninkų valsčiuje vyko tokie patys procesai, kaip ir visoje Lietuvoje, tuomet vadintoje „*sovietų socialistinė respublika*“. Nesigilindami į to trumpo, bet Lietuvai pragaištingo laikotarpio įvykius, per istorijos chrestomatinių faktų ir žmonių atsiminimų prizmę kiek pažvelkime į to meto Musninkų valsčių. Jo miesteliuose ir kaimuose tuomet vyko karštligišškai paspartinta sovietizacija. Tai negalėjo neatsiliepti žmonių santykiams, kai tarpusavyje buvo supriešinti kaimynai ir netgi šeimos nariai.

Kaip žinome, netrukus po 1940 m. birželio 15 d. Lietuvos okupacijos buvo pradėti įstaigų „valymai“, o paskui – ir represijos. Suiminėti įtakingesnius žmones buvo pradėta dar iki Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą. Tai vyko ir Musninkuose. Vienas pirmųjų (dar liepos mėnesį prieš vadinamojo Liaudies seimo rinkimus) buvo atleistas Musninkų policijos nuovados viršininkas Antanas Vainilauskas. Vėliau iš viršaičio pareigų pašalintas ir P. Zimkus¹.

Pasak L. Vaicekausko, „*socialistinių pertvarkymų*“ aktyviausiai ėmėsi komunistas Antanas Venzlauskas – stalius iš Kaūkiškio kaimo. Jis iš pradžių „įsitvirtino“ Musninkų kooperatyve: tapo jo svarbiausios parduotuvės vedėju, visus darbuotojus pakeitė savo pažįstamais. Paskui vykdė „*kadry tinkamumo patikrinimą*“ ir kitose įstaigose². Pavyzdžiui, jis netgi pareikalavo, kad iš Musninkų smulkaus kredito draugijos bankelio buhalterio pareigų būtų atleista („*kaip politiškai nepatikima*“) Eleonora Bručienė, kurios vyras tuo metu buvo kalinamas Utenės kalėjime³.

Tačiau Musninkų valsčiuje, kaip ir visoje Lietuvoje, iš pareigų buvo nušalinta daug valsčiaus savivaldos ir įvairių įstaigų pareigūnų. Nuo pareigų nušalintą viršaitį P. Zimkų trumpam pakeitė jaunuolis iš Vindeikių kaimo – Jurkūnas ar Jankūnas. Netrukus valsčiuje buvo pradėti administraciniai-teritoriniai pertvarkymai. Keitėsi ir įstaigų pavadinimai. Sovietų Rusijos pavyzdžiu Musninkuose vietoj viršaičio vadovaujamos savivaldybės įstaigos atsirado valsčiaus vykdomasis komitetas, kuriam vadovavo pirmininkas Lapajėvas (Lopajėvas), vietinis rusas. Iš pradžių seniūnijos, pakeitus daugelį jų seniūnų, buvo pavadintos apylinkėmis. Vėliau jos buvo stambinamos ir vietoj vieno pusiau visuomeniniais pagrindais dirbusio seniūno atsirado kelių pareigūnų biurokratinė įstaiga. Vienos tokios apylinkės vadovu buvo paskirtas Juozas Bernotas iš Vindeikių kaimo.

¹ Įv. šaltiniai.

² L. Vaicekausko (gim. 1924 m.) atsiminimai (rankraštis).

³ Draugijai vadovavęs Jonas Bareika, 1941 m. rudenį tapęs valsčiaus viršaičiu, 1940 m. nepakluso šiam reikalavimui.

Valsčiuje buvo sudarytas viskam ir visiems vadovaujantis kompartijos vietos komitetas, kurio vadas buvo *partorgas* Panfilovas. Iš aktyvių vietos komunistų buvo Musninkų kalvis Šapira ir minėtas stalius A. Venzlauskas, kuris nuo 1940 m. dar ėjo ir sovietų valdžios sudarytos Žemės reformos komisijos pirmininko pareigas. Tačiau, atrodo, Musninkuose jam buvo per ankšta – 1940 m. pabaigoje A. Venzlauskas tapo Ukmergės apskrities vartotojų kooperatyvų sąjungos pirmininku. Bet ir toliau jis liko savotišku Musninkų „komisarų“ ir į valsčių dažnai atvažiuodavo kaip LKP Ukmergės apskrities komiteto (*apkomo*) pasiūstas atstovas. Svarbia įstaiga tapo ir didelę galią turėjęs komjaunimo komitetas. Jo nariai, siekdami privilioti musninkiečius į komjaunimą, aktyviai agitavo valsčiaus jaunuolius. Musninkų *komsorgu* buvo paskirtas Mykolas Papickas. Tuomet Musninkų valsčiaus komjaunimo organizacija buvo gana gausi – ją sudarė apie 100 narių. Nemažai šių jaunuolių komjaunimo biilietus gavo prieš pat Vokietijos–Sovietų Sąjungos karą⁴.

Žiūrint iš laiko perspektyvos, 1940 m. birželio viduryje normalus gyvenimas tarsi sustojo. Ant okupantų durtuvų nešamas ir kolaborantų remiamas naujasis režimas kaskart reikalavo iš Lietuvos gyventojų vis daugiau kompromisų su sąžine, susitaikymo su žmogiškųjų ir krikščioniškųjų vertybių nuvertinimu, kultūros primityvinimu. Todėl sovietų valdžia didelio entuziazmo pradėjo nekelti net tiems, kurie 1940 m. sveikino sovietų okupaciją. Ypač kai 1941 m. sausio 12 d. vykusiuose rinkimuose į Sovietų Sąjungos Aukščiausiąją Tarybą Musninkų valsčiuje abu „renkami“ kandidatai buvo atvykėliai rusai: sovietų kariuomenės 11-osios armijos vadas gen. V. Morozovas ir LKP CK funkcionierius Šupikovas.

Nepramoniniame Musninkų valsčiuje bolševikų vykdyta nacionalizacija labiau palietė tik prie dvarų sodybų buvusias palyginti nedideles žemės valdas. Buvo nacionalizuotas ir Musninkų valsčiuje gyvenusio vokiečio Šeflerio malūnas, o jo savininkas repatriavo į Vokietiją⁵. Musninkuose žydų krautuvininkai sugebėjo prisitaikyti prie aplinkybių. Nors daug žydų parduotuvių bolševikai nacionalizavo, bet jų buvę savininkai (kaip lojalūs bolševikams vietos gyventojai) liko prekybos įmonių vedėjais. Jie juokavo: „*Žiūrėk, nė pirkt nereikia* (t. y. rūpintis, kad būtų parduota daugiau prekių ir gauta pelno – S. B.), *aš čia prekiauju*“⁶.

Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo ir nacių okupacijos pradžia Musninkų valsčiuje

Antisovietinis lietuvių sukilimas, istorinėje literatūroje vadinamas Birželio sukilimu, kai kuriose Lietuvos vietovėse prasidėjo jau 1941 m. birželio 22 d., t. y. pirmąją Vokietijos karo prieš Sovietų Sąjungą dieną. Birželio 23 d. sukilėliai išitvirtino Kaune, kuris tapo sukilimo centru. Tos dienos rytą per Kauno radijo stotį buvo paskelbta apie Lietuvos valstybės atkūrimą ir Laikinosios vyriausybės sudarymą. Daugelyje Lietuvos vietovių sukilėliai užiminėjo gyvenvietes, ardė ryšių linijas (dėl to sovietų valdžios įstaigos ir raudonarmiečių kariniai daliniai pateko į keblią padėtį), rengė pasalas besitraukiantiems kareiviams. Su jais ir so-

⁴ Juozo Barkausko (gim. 1924 m. Markučių k.) atsiminimai, užrašyti R. Tamašausko 2001 m.; min. L. Vaicekausko atsiminimai.

⁵ 1942 m. sausio mėn. 23 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 1696, ap. 3, b. 19, l. 7.

⁶ Elizejaus Rimano atsiminimai (rankraštis); Juozapo Kanclerio (gim. 1934 m. Minčių k.) atsiminimai, užrašyti R. Tamašausko 2001 m.

vietų aktyvistais daug kur Lietuvoje įvyko sukilėlių susirėmimai, kai kur virtę didesnio masto kautynėmis.

Musninkų valsčius atsidūrė zonoje, per kurią nuo Kaišiadorių, kur vyko įnirtingi vokiečių–rusų mūšiai, ir Jonavės ilgai traukėsi dideli sovietų armijos daliniai, nes svarbiausi keliai iš Kauno ir Jonavės į Pānevėžį ir Ūteną bei Vilnius motorizuotų vokiečių grupuočių buvo anksti užimti. Be to, daug sovietų kareivių traukėsi Vilniaus–Širvintų keliu. Todėl Musninkų valsčiuje sukilėlių veiksmai, saugantis susidūrimų su didelėmis Raudonosios armijos pajėgomis, buvo kiek suvaržyti.

Musninkų valsčiuje antisovietiniam sukilimui taip pat buvo ruošiamasi iš anksto. Patriotiškai nusiteikę žmonės ėmė telktis dar 1940 m. Vėliau dėl visuomenės gyvenimo sovietizacijos, ūkinę iniciatyvą stabdančios nacionalizacijos ir kitų ekonominių priemonių bei sovietų represijų daugėjo žmonių, išitraukusių į antisovietinį pogrindį. Iš aktyviausių žmonių susidarė pasipriešinimo grupės, kurios platino prieš bolševikų valdžią nukreiptus atsišaukimus, laikraščius ir kt. Buvo kaupiami ginklai. Vienas iš ginklų sandėlių buvo įrengtas Musninkų pieninėje. Nebaigtame įrengti Janionių lėktuvų pakilimo take net buvo nusileidęs lietuvių lakūno pilotuojamas lėktuvas, atsikridęs iš Vokietijos teritorijos⁷. Greičiausiai tai buvo žvalgomasis skrydis, kurio metu ieškota vietų, kur, prasidėjus karui ir sukilimui, būtų galima sukilėliams numesti ginklų ar net nusileisti su ginklais. Tačiau vėliau naciai, išsigandę sukilimo masto ir siekio atkurti Lietuvos valstybę, neleido vokiečių karo vadovybei ginklais paremti Lietuvos sukilėlių⁸.

Po 1941 m. birželio 14–15 d. trėmimų būta sovietų aktyvistų užpuolimų ir apšaudymų iš pasalų. Prie Musės upės tilto iš pistoleto buvo šaudyta į minėtą komunistą A. Venzlauską. 1941 m. birželio 19 d. karišku šautuvu buvo nušautas Pamusių apylinkės sekretorius Juozas Matačas (ūkininkas iš Brazelių kaimo). Jo laidotuvės įvyko birželio 22 d. ankstų rytą, dar nežinant, kad jau buvo prasidėjęs Vokietijos–SSRS karas⁹.

1941 m. birželio 23 d. Musninkuose buvęs „komisaras“ A. Venzlauskas, tikėdamasis apskrities „*naikinamojo bataljono*“ (nežinia, ar Ukmergės apskr. tokį spėta sudaryti) paramos, dar bandė organizuoti sovietų aktyvistų patruliavimą Musninkų valsčiaus keliuose ir pasipriešinti sukilėliams, kaip tai vyko kitose apskrityse ir valsčiuose. Tačiau jau tos pačios birželio 23 d. rytą per sukilėlių užimtą Kauno radijo stotį išgirdo skaitomą Lietuvos valstybės atkūrimo deklaraciją ir pranešimą apie Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą¹⁰. Netrukus iš važnyčiotųjų, važiavusių arkliais Vilniaus–Širvintų keliu, sužinojo, jog sovietų kariuomenės daliniai traukiasi iš Vilniaus Širvintų ir Ukmergės link. Be to, sukilėliai buvo nutraukę telefono ryšį su apskrities centru Ukmergė. Tad Musninkuose sovietų aktyvistai buvo izoliuoti. Jie tik vieną kartą mėgino pasipriešinti sukilėliams – nesėkmingai pabandė surasti vyrus, sumušusius komjaunuolį Juozą Barauską. Paskui kiek galėdami labiau apsiginklavo. Pašte buvo „rekvizuoti“ ten saugomi trys prancūziški koviniai šautuvai. Net iš „neutralaus“ milicininko S. Malecko buvo atimtas pistoletas¹¹.

⁷ Min. L. Vaicekausko atsiminimai.

⁸ Narutis P. *Tautos sukilimas (1941) Lietuvos nepriklausomybei atstatyti*, Oak Lawn (USA), 1994, p. 247.

⁹ Min. L. Vaicekausko atsiminimai.

¹⁰ Brandišauskas V. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 67; min. P. Naručio kn., p. 336.

¹¹ Min. L. Vaicekausko atsiminimai.

Musninkų valsčiuje iš antisovietinio pagrindžio organizatorių buvo Musninkų girininkas Antanas Maceika (buvęs Musninkų šaulių kuopos vadas) ir Musninkų pašto viršininkas Leonas Muralis. Į sukilėlių būrius įstojo nemažai Musninkų valsčiaus vyrų: valsčiaus vykdomojo komiteto sekretorius Šatas, girininkijos raštininkas Motuzas (buvęs policininkas), pieninės buhalteris Kavaliauskas, eigulys Julius Vaicekauskas, amatininkas Juozas Stanislovaitis, Pranas Laukys, Bronius Vilkevičius, Stasys Sipavičius, eigulys Zubrys (buvęs policininkas) ir kiti¹². Sukilėliai aktyviausiai veikė Čiobiškio apylinkėse. Juodonių kaime gyvenusio eigulio Zubrio vadovaujamas kelių dešimčių sukilėlių būrys jau 1941 m. birželio 23 d. pradėjo veikti kaimuose prie Čiobiškio, o vakare apsupo ir miestelį. Sukilėliai suėmė komjaunuolius Antaną Bulatovą, Zinaidą Čerkesaię, Vladislavą Bagdonaite ir milicininką Valančių. Pastarajam pavyko pabėgti ir pranešti apie įvykius Čiobiškio apylinkėse Musninkų vykdomajame komitete susitelkusiems sovietų aktyvistams¹³.

Birželio 23 d. vakare Musninkuose susitelkę valsčiaus sovietų valdžios vadovai ir komjaunimo aktyvistai, vis dar neturėdami ryšio su apskrities centru ir matydami padrikai besitraukiančią Raudonąją armiją, nutarė trauktis ir patys. Naktį praleido Musninkuose. Apie galimą sukilėlių antpuolį turėjo išpėti miestelio gatvėmis patruliuojantys ginkluoti sargybiniai. Tačiau puolimo nebuvo. Tad sukilėlių ir sovietų aktyvistų kautynių, kokių būta daugelyje kitų Lietuvos vietovių, Musninkų valsčiuje tuomet, atrodo, pavyko išvengti.

Birželio 24 d., artėjant vidudieniui, apie trisdešimt Musninkų valsčiaus sovietų aktyvistų dviračiais ir dviem vežimais, paimtais iš Musninkų dvare 1940–1941 m. buvusio arklių nuomos punkto, išvažiavo į Širvintas. Širvintų mieste valsčiaus vykdomasis komitetas jau buvo tuščias. Pasukusi į Vilnių, musninkiečių grupė susijungė su besitraukiančiu sovietų pasieniečių daliniu. Pakeliui sužinojo, kad Vilnius jau užimtas¹⁴. Tolesnis Musninkų sovietinio aktyvo kelias vedė per Pabradę (prie jos Musninkų komjaunuoliai kartu su sovietų kareiviais kovėsi prieš sukilusius lietuvius karius, kurie atsisakė paklusti sovietų politrukams ir trauktis į Rytus) į Sovietų Sąjungos gilumą. Su šia grupe ir kitais keliais bei įvairiomis aplinkybėmis su Raudonąja armija pasitraukė musninkiečiai Balys Venzlauskas, Juozas Baronas, Silvestras Baronas, Juozas Bernotas, Jonas Vilkelis, Lapajėvas, Gaidys, Papovas, Codikas Luninas, Elizejus Rimanas, Ona Vilkevičiūtė, Zuzana Gridziuškaitė, Zofija Ikanevičiūtė, dvi seserys Kaganaitės, Gladšteinaitė, Joška Karčmeris, iš Kernavės kilęs Vaineris, Aleksas Žebrauskas, Leonas Vaicekauskas, Česlovas Perkauskas ir dar keliolika žmonių. Dauguma jų 1942 m. pateko į sovietų kariuomenę – 16-ąją lietuviškąją diviziją. Jų likimai buvo įvairūs. Keli musninkiečiai žuvo sovietų–vokiečių fronte. J. Vilkelis 1943 m. žuvo Oriolo srityje, A. Žebrauskas – Gudijoje, C. Luninas 1944 m. – prie Šiaulių¹⁵.

Kai 1941 m. birželio 24 d. Lietuvos laikinoji vyriausybė savo posėdyje paskelbė, jog panaikinamas 1940 m. lapkričio 12 d. LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas (dėl sovietų valdžios įstai-gų apskrityse, miestuose, valsčiuose, miesteliuose ir apylinkėse) ir atkuriamos nepriklausomoje Lietuvoje buvusios įstai-gos¹⁶, Musninkų valsčiuje formaliai dar

¹² Įvairūs šaltiniai.

¹³ Zinaidos Avlasevičienės (Čerkasovos) (gim. 1921 m. Lapelių k.) ir min. L. Vaicekausko atsiminimai.

¹⁴ Min. E. Rimano ir L. Vaicekausko atsiminimai.

¹⁵ Įvairūs šaltiniai.

¹⁶ Lietuvos Laikinosios vyriausybės dokumento iš-
trauka, LCVA, f. 1261, ap. 1, b. 163, l. 4.

tebeegzistavo sovietų valdžia. Tačiau jos veikla buvo paralyžiuota, nors dalis jos pareigūnų buvo likę. Tą pačią dieną valdžią perėmė sukilėliai, vadovaujami minėto A. Maceikos. Netrukus susiformavo sukilėlių valdžios laikinosios institucijos. Valsčiuje vietoj likviduoto vykdomojo komiteto buvo atkurta savivaldybės įstaiga, kuriai iki 1941 m. rugsėjo 21 d. vadovavo laikinai ejęs viršaičio pareigas Petras Grigas¹⁷.

Bet ir atkurtos valdžios įstaigos dar kelias dienas negalėjo normaliau veikti dėl besitraukiančios sovietų armijos dalinių, kurie per Musninkų valsčių traukėsi visą savaitę. Paskutiniai – net birželio 28–29 dienomis – po mūšių, vykusių tarp Kaišiadorių, Zūbiškių bei Žaslių.

Vermachto ir Raudonosios armijos mūšių būta ir netoli Čiobiškio, Kernavės, bet kitoje Neries upės pusėje, Žaslių ir Vievio valsčių teritorijoje. Čia besitraukiantieji buvo nuolat apšaudomi ir bombarduojami iš vokiečių lėktuvų. Keli vokiečių ir sovietų kareivių susišaudymai vyko ir Musninkų valsčiaus teritorijoje. Nuo bombų ir kulku keliose vietovėse užsidegė sodybos ar kai kurie jų pastatai. Buvo ir nukentėjusių žmonių. Kaimynų kaime gyvenusi 64 metų našlė Monika Radžiūnienė mirė nuo sprogsios granatos sužeidimo¹⁸.

Musninkiečiai buvo paniško sovietų karių bėgimo stebėtojai. Frontui nutolus į Rytus, kitoje Neries pusėje įstrigo net keli dideli kariniai daliniai. Srauni ir platoka upė jiems tapo lemtinga kliūtimi, privertusia atsisakyti karo technikos ir ginklų. Daug raudonarmiečių, turėjusių plaukte keltis per Nerį, pasinaudojo proga atsikratyti ir savo kariškos aprangos. Tad nemažai sovietų kareivių į Musninkų valsčių persikėlė be viršutinių drabužių. Kitoje Neries pusėje palikę savo uniformas ir perplaukę upę, net vienuolika pusnuogių raudonarmiečių atklydo ir į Vyšniauškio kaimą, kurio ūkininkai varganus kareivius sušelpė civiliais rūbais¹⁹. Ypač daug sovietų dalinių kėlėsi per Nerį prie Čiobiškio. Juos bombardavo ir apšaudė vokiečių lėktuvai. Daug kareivių žuvo, buvo sužeista ar paskendo upėje. Joje įstrigo net ir tankas. Prie Čiobiškio paskutiniai sovietų daliniai per Nerį kėlėsi birželio 29 d.²⁰

Daug sovietų kareivių, nemažai jau sužeistų, blaškėsi taip pat kitapus Neries upės ties Kernavė. Čia, prie Ardiškio kaimo, buvusį keltą raudonarmiečiai sulaužė skubėdami perkelti sunkvežimius. Keldamiesi net nuskandino kelis arklius. Paskui, besitraukiantiems kareiviams viską palikus kitame krante, į Musninkų valsčių teko plaukti ant nupjautų medžių ar iš ūkininkų sodybų nugriebtų medinių daiktų. Į Pakalniškių kaimą, nuo kurio iki upės buvo 1,5 km, rusų kareiviai ateidavo pusnuogiai, prašydavo pavalgyti ir drabužių²¹.

Pirmiesiems vokiečių kareiviams, persikėlusiams per Nerį, prie Kernavės teko kopti slėnio aukštais šlaitais²². Tai veikiausiai buvo žvalgų ir pionierių grupės. Netrukus pasirodė motorizuoti puolančiųjų daliniai. Kernaviškiai labai stebėjosi, kad per naktį buvo pastatytas pontoninis tiltas. Juo kelias dienas kėlėsi vokiečių kariuomenė. Paskui laikinas tiltas buvo išardytas²³. Daug vokiečių dalinių įvairiuose valsčiaus kaimuose bu-

¹⁷ Raštas Ukmergės apskrities Viršinininkui, *ten pat*, f. 1696, ap. 3, b. 12, l. 16.

¹⁸ Musninkų bažnyčios mirusiųjų metrikų knyga (pradėta 1940 m. rugpjūčio 16 d.), l. 7.

¹⁹ Leono Motiejūno (gim. 1919 m. Vyšniauškio k.) atsiminimai (str. autoriaus asmeniniame archyve).

²⁰ Žr. Alfonso Balsevičiaus str. „Prisiminimai apie Pamusių kaimą“.

²¹ Vinco Puzino (gim. 1922 m. Pakalniškių k.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2001 m. liepos mėn.

²² Kviklys B. *Mūsų Lietuva*, Vilnius, 1989, t. 1, p. 527.

²³ Min. V. Puzino atsiminimai.

vo trumpam apsistoję birželio 30 ir liepos 1 d. Vėliau vokiečių kareivių Musninkų valsčiuje nebeliko. Tačiau po kaimų apylinkes dar kurį laiką klaidžiojusius pavienius raudonarmiečius ir jų grupeles teko sulaukyti sukilėliams, o kai iš sukilėlių vokiečių įsakymu buvo atimti ginklai – tai daryti teko atkurtos valsčiaus policijos policininkams. Besitraukiantys ar vokiečių kariuomenės užnugaryje likę raudonarmiečiai nužudė kelis Musninkų valsčiaus gyventojus – Grabliaučiznos kaimo ūkininką Juozą Kudelį, Musninkų miestelio amatininką Bronių Kupčiūną ir kt.²⁴

Tad pereinamasis valdžios laikotarpis ir įvairūs neaiškumai Musninkų valsčiuje kiek užsitęsė. Tai sudarė sąlygas neatsakingų žmonių savivalei, sąskaitų suvedinėjimui, prekių pasisavinimui iš parduotuvių, sporadinėms žudynėms ir kitiems neteisėtiems veiksams. Tai 1940–1941 m. sovietų valdymo laikotarpiu pradėto žmonių supriešinimo tęsa. Lapėlių kaime buvo nužudytas komjaunuolis P. Šmaukšta. Be jokios paaiškinamos priežasties nužudyta viena gyvenusi 65 metų našlė Ona Vitkūnienė²⁵. Vėliau buvo sušaudyti komjaunuoliai Gita Levinaitė, Simerka Maizingeris (kirpėjas), Icikas Taicas (prekybininko sūnus). Dar iki Musninkų žydų išžudymo nušautas priešais miestelio pašto įstaigą gyvenusios žydės protiškai kiek nesveikas sūnus, vaikščiojęs su pakabintu ant krūtinės Kristaus atvaizdu ir prašęs išmaldos²⁶.

Reikia pabrėžti, jog iš vokiečių su Lietuvos laikinąja vyriausybe labiau taikstėsi tik vokiečių kariuomenės vadovybė. Kariškiams buvo svarbu turėti ramesnį užnugarį, kurį garantavo ir laikinosios savivaldos pareigūnų pastangos normalizuoti visuomenės gyvenimą, ir iš Lietuvos resursų papildomos maisto, įvairių žaliavų, kuro ir kitų karui reikalingų medžiagų atsargos. Be to, platesnio akiračio vokiečių karininkai buvo dėkingi sukilėliams už paramą, dėl kurios vermachtas Lietuvoje patyrė nedidelius nuostolius. Tuo tarpu aukščiausioji nacių vadovybė buvo nepatenkinta Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymu, jos nepripažino ir kaskart vis labiau ją varžė, apribodama ryšius, atiminėdama susisiekimo priemones ir t. t. Jau 1941 m. liepos pabaigoje Lietuvos laikinąją vyriausybę beveik paralyžiavo iš vokiečių pareigūnų sudarinėjamos okupacinio civilinio valdymo įstaigos. Lietuva tapo Ostlando reichskomisariato sudedamąja dalimi – viena iš keturių generalinių sričių. 1941 m. rugpjūčio pradžioje Kaune rezidavęs Lietuvos generalinis komisaras Adrianas fon Rentelnas pasiūlė Laikinosios vyriausybės ministrams tapti jo kontroliuojamais tarėjais, tačiau Juozo Ambrazevičiaus vadovaujamas ministrų kabinetas su tuo nesutiko ir paskelbė nutraukias savo veiklą. Dėl šios veiklos ir atliktų darbų nacių okupacija Lietuvos gyventojams (išskyrus žydus) bent iš pradžių buvo kiek lengvesnė nei kitose Vokietijos okupuotose Vidurio ir Rytų Europos šalyse. Nacių pareigūnai buvo priversti taikstyti su kai kuriais 1941 m. birželio–liepos mėn. desovietizacijos pertvarkymais. Įvestas okupacinis civilinis režimas iš pradžių mažiau kišosi į valsčių savivaldos ir švietimo bei kai kurias kitas viešojo gyvenimo sritis, labiausiai rūpinosi Lietuvos ekonominių išteklių eksploatacija, kuri iškart įgavo plėšikišką pobūdį²⁷. Tam naciai jau okupacijos pradžioje pasinaudojo sovietų valdžios vykdytos nacionalizacijos ir ekonominės politikos padariniais, taip pat pasisavino žydų tautybės gyventojų turtą.

²⁴ Įv. šaltiniai.

²⁵ Musninkų bažnyčios mirusiųjų metrikų knyga (pradėta 1940 m. rugpjūčio 16 d.), l. 7.

²⁶ Filomenos Vaicekauskienės surinkta medžiaga; Min. L. Vaicekausko atsiminimai.

²⁷ Gražiūnas A. *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, Vilnius, 1996, p. 165–184, 247–327; Bubnys A. *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 313–346.

Pažymėtina, kad Musninkuose 1941 m. birželio–liepos mėn. didesnio susidorojimo su nepasitraukusiais į Rytus sovietų aktyvistais, kaip tai vyko daugelyje kitų valsčių, nebuvo. Beveik visi žmonės, kuriuos buvo suėmę sukilėliai, vėliau buvo paleisti (kai kurie buvo tik sumušti). Tam įtakos turėjo kaimyniškumo tradicijos, kurios vėl tapo svarbesnės, kai į Rytus nutolo mirtį sėjanti karo fronto linija. Pavyzdžiui, Čiobiškio sukilėlių būrio suimtą minėtą Zinaidą Čerkasovą ir jos draugus nuo mirties išgelbėjo jos pažįstamų žmonių, buvusių šaulių, užtarimas. Liko gyvas ir jos brolis Vladas, gavęs komjaunimo bilietą 1941 m. birželio 21 d.²⁸ Taip pat, pavyzdžiui, nebuvo represuotas ir nuo 1940 m. rugsėjo 18 d. iki 1941 m. birželio 22 d. Musninkuose milicininku dirbęs komjaunuolis Antanas Valančius. Jam viršaičio J. Bareikos išduotoje pažymoje jaučiamas užtarimas:

„Jokiu veikimu bolševikų naudai nepasižymėjo, atlikdavo jam uždedamas pareigas. Be to, turime pažymėti, Valančius Antanas, priklausydamas prie Musninkų komjaunimo organizacijos, kiek žinome, joje veiklumo neparodė. Po karo šaulių nei policijos suimtas nebuvo“²⁹.

Tik 1942 m. pavasarį buvusių komjaunuolių ir kitų 1940–1941 m. sovietų aktyvistų padėtis vėl pasidarė pavojinga. Mat Lietuvoje dirbę uolūs ir pedantiški nacių gestapininkai pareikalavo surasti ir nubausti kelis tūkstančius buvusių komjaunuolių ir sovietų aktyvistų³⁰. Naciai reikalavo, kad tie žmonės būtų pašalinti iš mokyklų ir kitų įstaigų. Įdomu, kad ši kampanija beveik sutapo su vokiečių pareigūnų siekiu pasiųsti iš Lietuvos didesnę darbininkų skaičių į Vokietiją. Tad ne visiems, patekusiems į minėtą gestapo sąrašą, grėsė kalėjimas ar koncentracijos stovykla. Tačiau pavojus būti išgabentam iš Lietuvos vis dėlto buvo didelis. Visuomenė kartu su viršaičiais ir apskričių savivaldos pareigūnais, mokyklų direktoriais ir Švietimo vadybos ir kitų įstaigų pareigūnais įvairiais būdais sugebėjo užtartį daugelį pavojun patekusių „nusikaltėlių“. Kiti nuo gestapo pradėjo slapstytis. Dar kiti ieškomieji (tarp jų ir minėti musninkiečiai) buvo pasitraukę į Sovietų Sąjungą. Tad naciams ir su jais uoliau bendradarbiaujantiems lietuvių pareigūnams, kurių kaip tautos išdavikų pavardės buvo spausdinamos lietuvių antinacinės tautinės rezistencijos laikraščiuose, pavyko suimti nedaug ieškomų žmonių. Tačiau kai kuriems, patekusiems į gestapo sąrašą, teko vykti į darbus Vokietijoje. Iš jų buvo ir musninkiečių. Už antinacinę veiklą į Štuthof koncentracijos stovyklą pateko Musninkuose gimęs Simas Kvietka (sutrumpinta ir sulietuvinta Kvietkausko pavardė)³¹, spaustuvininkas ir vienas iš lietuvių tautinio antinacinio pagrindžio laikraščio „Į Laisvę“ leidėjų Kaune.

Musninkų valsčiaus žydų tragedija

Bent kelios dešimtys Musninkų valsčiaus žydų išsigelbėjo pasitraukdami nuo vokiečių arba buvo išslapstyti Lietuvoje. Išgelbėti visos Musninkų valsčiaus žydų bendruomenės nebuvo įma-

²⁸ Min. Z. Čerkasovos (Avlasevičienės) atsiminimai.

²⁹ 1941 m. rugsėjo 30 d. pažymėjimas, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 11, l. 110.

³⁰ Gestapo ieškotų 5000 žmonių sąrašo fragmentas (gautas iš L. Vaicekausko).

³¹ Štuthof koncentracijos stovyklos kalinių registracijos knyga, *Archivum muzeum Stutthof*, f. 1, ap. 2, b. 9.

noma. Musninkų valsčiaus žydų tautybės gyventojai tapo nacių antisemitinės politikos aukomis.

Nagrinėjant žydų holokausto Lietuvoje klausimą, būtina prisiminti, kad iki 1941 m. vasaros Vokietijoje ir jos okupuotose šalyse buvo taikyti žydų izoliacijos nuo kitų tautybių gyventojų ir jų išstūmimo iš miesto ar gyvenvietės bendruomenės gyvenimo bei pilietinių teisių apribojimo ar atėmimo metodai. Tuo tarpu Lietuvoje (kaip ir Latvijoje bei Estijoje) jau 1941 m. vasarą tarsi poligone (bandomajame lauke) buvo pradėtos masinės žydų žudynės. Vykdydami Hitlerio ir jo ideologų vadinamojo žydų klausimo „*galutinio sprendimo*“ tolesnius nusikalstamus ir žudikiškus eksperimentus, naciai Lietuvą padarė tuomet jų kontroliuojamoje Europos žemyno teritorijoje gyvenusių žydų masinių žudynių poligonu³².

Naciai, paleisdami Lietuvoje žydų masinių žudynių mechanizmą, stengėsi pasinaudoti 1941 m. vasarą suformuota žmonių supriešinimo aplinka (po sovietų vykdytų birželio mėn. masinių trėmimų, besitraukiančių raudonarmiečių padarytų nusikaltimų ir pan.). Naujieji okupantai, kaltindami žydus bolševizmo propagavimu ir diegimu bei dalyvavimu nusikaltimuose lietuvių tautai, stengėsi įtraukti nukentėjusius ir nesąmoningus lietuvius bei kitų tautybių gyventojus į veiksmus, nukreiptus prieš visus žydus.

Su žydų izoliacijos ir gabenimo į žudynių vietas veiksmais buvo siekiama susieti ir valsčių, kuriuose nebuvo miestų ar didesnių miestelių, vietos gyventojus. Taip atsitiko ir Musninkuose, kur be pilietinių teisių likusius žydus įdarbinti viešuosiuose darbuose turėjo atkurta Musninkų savivaldybė, o juos prižiūrėti ir saugoti – policininkai ir buvę sukilėliai, kurių dalis vėliau tapo pagalbinės policijos būrio nariais. Kelioms dešimtims musninkiečių teko su savo arkliais vežti pasmerktus žydus į žudynių vietą.

Ukmergės apskrities žydų masines žudynes nacių pareigūnai ir Vokietijos saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio Nr. 3 motorizuota žudikų grupė (*Einsatzkommande*) įvykdė 1941 m. rugpjūčio mėn. – rugsėjo mėn. pradžioje. Net kelių Ukmergės apskrities valsčių žydai per kelis kartus buvo atvežti žudyti prie Ukmergės³³.

Keli musninkiečiai žydai ideologiniais, keršto motyvais ar dėl krimina-

Paminklas sušaudytiems žydams atminti Pivonijos miške (prie Ukmergės). 2002 m. Olego Rimano nuotr.

³²Buchaveckas S. Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje, *Atgimimas*, 1995, kovo 29 – bal. 19, nr. 12, 13, 14, 15.

³³Suvestinės žinios apie 3-iojo operatyvinio būrio teritorijoje iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944), Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 131–134.

*Prie paminklo
Pivonijos miške
sušaudytiems žydams
atminti.*

*Pirmas iš dešinės –
Eliziejus Rimanas.*

*Iš E. Rimano
asm. archyvo*

linių paskatų anksčiau buvo nušauti prie Musninkų miestelio. Vėliau, 1941 m. rugsėjo 5 d., apie 180 Musninkų valsčiaus žydų buvo atvežti ir sušaudyti Pivonijos miške³⁴, esančiame netoli Ukmergės miesto. Vėliau buvo bandyta suskaičiuoti nacių okupacijos pradžioje nužudytus Musninkų valsčiaus gyventojus. Nurodyta, jog buvo nužudyta 206 žmonės³⁵. Į šį skaičių pateko ne tik žydai, bet ir kitų tautybių žmonės. Dabar sunku pasakyti, kiek vežimais vežusių musninkiečių dalyvavo Pivonijos miške žydų šaudymo egzekucijoje. Neaišku taip pat, ar jie buvo žudikai savanoriai, ar neįstengė atsispirti vokiečių reikalavimui šaudyti pasmerktus žmones (atsisakiusieji tapti egzekutoriais neretai būdavo sušaudomi kartu su žydais arba sumušami). Manychiau, jog Musninkų valsčiuje žydų žudikų buvo tik keletas (vienas iš jų tai pats parašė toliau straipsnyje cituojamame archyvo dokumente), tačiau jie užtraukė visam valsčiui didelę gėdą, kurią dar padidino ir nacių primestos žydų turto varžytinės.

Žydų turto likimas

Naciai, išžudę Lietuvos miestelių žydus ir pasisavinę jų turta, į Vokietiją išvežė tik atimtus ar išviliotus pinigus, brangaus metalo dirbinius, vertingesnius daiktus, kai kuriuos baldus, kurių dalį taip pat panaudojo vokiečių įstaigoms ir pareigūnų butams Lietuvoje apstatyti. Dalį šių vertybių, nusižengdami instrukcijoms, pasisavino kai kurie nacių pareigūnai. Likusiu žydų turto disponavo vietos savivaldybės.

Musninkų valsčiaus viršaičiams ir kitiems savivaldybės pareigūnams taip pat teko rūpintis išžudytų žydų namų ir kito turto, kurio naciai patys negalėjo išvežti ir realizuoti, registracija ir apsauga. Vėliau dalį menkesnės vertės baldų ir kitų daiktų vokiečių pareigūnai leido perduoti ir lietuvių savivaldos įstaigoms, mokykloms, vaikų darželiams ir pan. Kitą žy-

³⁴Min. E. Rimano atsiminimų rankraštis.

³⁵1945 m. sausio 7 d. apibendrinti duomenys apie vokiškųjų fašistinių grobikų Lietuvos TSR piliečiams padarytas piktadarybes Musninkų valsčiuje (rusų k.; dokumento kopija autoriaus archyve).

dų turta leido parduoti vietos gyventojams varžytinių metu. Gautos lėšos papildė Vokietijos išdą. Tačiau per taip realizuoto turto varžytines valsčiaus gyventojams dar kartą buvo užkrauta psichologinė atsakomybė už žydų žudynes.

Musninkų valsčiaus žydų turtas, kurio nepajėgė išvežti vokiečiai, buvo saugomas iki 1941 m. vėlyvo rudens. Buvę žydų namai užkaltais langais taip pat stovėjo tušti ir nenaudojami, primindami neseniai įvykusią Musninkų, Kernavės ir dar keliose vietovėse gyvenusių žydų šeimų tragediją.

Kai vokiečiai leido realizuoti saugomą žydų turta ir apgyvendinti dalį jų namų, kilo įvairiausių, net kurioziškų situacijų. Buvo žmonių, kurie pusvelčiumi įgijo nemažai žydų drabužių, įvairių daiktų ir menkaverčių rakandų. Apie tokius asmenis jų kaimynai ilgai atsiliepdavo pašaipiai ar net su pasibjaurėjimu.

Musninkų valsčiuje prašymai (kai kurie iš jų išliko) žydų daiktams įgyti ir pirkti ar apsigyventi tuščiuose jų namuose buvo rašomi 1941 m. rugsėjo–lapkričio mėn. Pagal išlikusius archyvinius dokumentus neaišku, ar daug jų buvo patenkinta. Varžytinės vyko kelis kartus 1941 m. lapkričio mėn.

Keli žmonės ieškojo savo daiktų, kurie buvo užantspauduoti kartu su saugomu žydų turta. Neaišku, ar atgavo savo batus Daubariškių kaimo gyventojas Petras Paliušys, kuriuos jis buvo davęs pataisyti Musninkų miestelio batsiuviui Laibai Kaganui. Šiam batsiuviui taisyti įduotų savo sūnaus pusbačių raštiškai ieškojo ir musninkietis Stasys Vagonis³⁶. Jis taip pat prašė gražinti ar atlyginti už pirmos rūšies penkiasdešimt plytų, kurias buvo paskolinęs Abramui Ingeliui (kaip liudytojus paminėjo Musninkų seniūnijos seniūną Vladą Vitkūną ir policininką Palevičių). Ne tik plytos ar taisyti atiduota dėvėta avalynė, bet ir kiti daiktai galėjo dingti per 1941 m. vasaros suirutę.

Vienas gyventojas prašė atlyginti jam už Kernavėje gyvenusiam žydai Joseliui Pacui padarytą „kalvišką“ darba, kitas – už jo darba pastatant daržinę buv. Musninkų gyventojai Kalmanui Karčmeriui. Neaišku, ar jiems buvo atlyginta, nes už parduotą žydų turta pinigai buvo įmokami į vokiečių nurodytas sąskaitas. O suprasti tuos žmones galima, nes po 1940–1941 m. „nubuožinančių“ mokesčių ir bolševikų bei nacių vykdytų pinigų keitimų net ir menkos musninkiečių santaupos „sutirpo“. Be to, valsčiuje po abiejų okupacijų ir karo sukrėtimų nedaugelis gyveno pasiturinčiai. Stigo ir vokiečių įvestų pinigų.

Išliko 1941 m. Birželio sukilėlio vardą sutepusio Ipolitito Žvirblio prašymas (parašytas be nosinių raidžių ir su daugeliu klaidų), kuriame jis apibūdina savo „nuopelnus“:

„Čiobiškio būrio karo pirmu dienu veikejas ir pagalbines policijos policininkas dalyvaves Ukmergeje pre židu šaudymo. Vežant musninku židus i Ukmerge isikalbėjau su žide Haja Levinsonaite o kad aš nieturiu ekselines ji man leido pasiimti jos ekselinė kurioi randasi Dabriliški pas Kurgona tevu. Todėl nuolanki prašau komisijos leisti man ta ekselini pirkti, komisijos nustatita kaina kaipo židu šaudime veikėjui/.../“³⁷.

³⁶ 1941 m. lapkričio 6 d. Petro Paliušio ir 1941 m. lapkričio 7 d. Stasio Vagonio prašymai Musninkų vls. žydų turto likvidavimo komisijai, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 62, l. 280, 282.

³⁷ Ipolitito Žvirblio prašymas (be datos), ten pat, l. 287.

Kaip priedas pateiktas H. Levinsonaitės pasirašytas minimo žemės ūkio agregato perleidimo raštelis. Kraupoki dokumentai...

Iš žydų turto pardavimo suvestinės (su pirkėjų parašais) taip pat matyti, kad policininkas Pranas Mažeika nusipirko 11 daiktų už 60 reichsmarkių (toliau – RM). Nuo karo veikslių nukentėjusi Marija Ražanauskienė vos už 1,5 RM įsigijo tris „kanapkes (sofkes) blogam stovy“, komodą, stalą ir spintelę. Jonui Truikai dvi lovos ir bufetėlis atsiėjo tik 3 RM. Jonas Stravinskas pirkė komodą už 3 RM, Jonas Gelažauskas – stalą, komodą, dvi sofutes ir tris kėdes už 7 RM, Henrikas Leskauskas – seną siuvimo mašiną už 15 RM.

Išliko ir kai kurie žydų turto išpardavimo varžytinių sąrašai. Iš jų matyti, kad Jonas Kvietkauskas nusipirko šešiametę karvę (už 55 RM), Ksaveras Kurgonas – 15 RM kainavusią akselinę mašiną (atrodo, tą pačią, kurios norėjo ir minėtasis I. Žvirblis), taip pat arklį (30 RM) ir komodą (4 RM), Pranas Laukys – trimetę karvę (30 RM) ir plunksninę antklodę (2 RM). Kotryna Zimkienė už seną vežimą ir dešimties metų arklį sumokėjo 30 RM. Genė Mikalauskaitė nusipirko lovą, stalą ir lempą, už kuriuos sumokėjo 5 RM. Juozas Marcinkevičius 36 RM sumokėjo už dummies, priekalą ir kūjį. Tarp varžytinių dalyvių buvo ir mokytojai į valsčių atsikėlusį Elena Keblaitė, kuri už 3 RM įsigijo lempą, „bliūdą“, lovą ir spintelę valgams susidėti. Juozas Tilindis už virdulį sumokėjo 2 RM³⁸. Per varžytines buvo parduota ir kitų įvairių daiktų, gyvo ir negyvo inventoriaus bei buities rakandų.

Neaišku, kaip buvo patenkintas dvylikos mokytojų pasirašytas prašymas, atspindintis jų materialinę būklę nacmečio pradžioje, kuriame buvo rašoma:

„Parduodant iš varžytinių žydų turtą, prašome perkant duoti pirmenybę mokytojams, nes daugelis šio valsčiaus mokytojų tik šiemet baigę seminariją, neturi reikalingesnių baldų, indų ir kt., kurių krautuovėse negalima nusipirkti, nes mokytojai ne kiekvienu laiku gali dalyvauti varžytinėse /.../. Be to, reikalingesnius mokykloms daiktus, t. y. laikrodžius, kojų valytuvus, termometrų ir kt. prašoma perleisti mokykloms be varžytinių, nes daugelis šių daiktų laike karo (1941 m. birželio mėn. pabaigoje – S. B.) iš mokyklų dingo“³⁹.

Be abejo, dauguma gyventojų, ypač mokytojai, jautė tam tikrą graužatį, išgydami nužudytų žydų daiktų. Moralesni kaimynai ir nacmečiu, ir vėliau tokius pasiūpavo. Tai irgi atspindėjo požiūrį į skauduliu tapusią Musninkų valsčiaus žydų bendruomenės tragediją.

Štai dar keli prašymai apsigyventi buvusiuose žydų namuose. Vindeikių kaime gyvenęs Ignas Adomavičius 1941 m. rugsėjo 15 d. prašyme rašė:

„Esu paprastas padienis darbininkas ir gyvenu su šeima vien iš savo uždarbio. Esu nuo senai šaulys, prie sovietų jokioms partijoms nepriklausiau, dabar esu pagelbinės policijos policininkas. Savo žemės ir jokių trobų neturiu. Todėl nuolankiai prašau Poną Viršaičių skirti man Musninkų (taip tekste – S. B.)

³⁸Ten pat, l. 277–279.

³⁹1941 m. spalio 26 d. pareiškimas Musninkų vls. viršaičiui, ten pat, l. 283. (Cituojamo dokumento kalba netaisyta. Red. pastaba)

miestely buvusio žydo Izabelio (Izdelio – S. B.) Jakubsono gyvenamą namą su žemės sklypeliiu⁴⁰.

Musninkų miestelyje gyvenusio žydo Eiziko name norėjo įsikurti Antanošos dvarvietėje gyvenęs žemės ūkio darbininkas Stasys Saveika⁴¹. Musninkuose „*tinkamo buto*“ prašė ir beturtis amatininkas (stalius) Antanas Mikalauskas iš Mantiniūnių, rašęs, kad neturįs „*jokio turto ir kur gyventi*“⁴².

Jonas Paškevičius iš Kaimynėlių kaimo prašėsi į žydo Jankelio Jakubsono sodybą Širvintų gatvėje. Pranas Beliūnas, amatininkas (stalius) iš Virvėčių kaimo, irgi prašė leidimo apsigyventi Jakubsono name. Į šią arba kitą sodybą taip pat prašėsi Musninkėlių kaime (dvarvietėje) gyvenę J. Liktoravičius ir Andrius Radžiūnas. Iš šios gyvenvietės į kurį nors žydų namą Musninkuose taip pat norėjo persikelti Vladas Korickas. Į Gralio Jakubsono namą, stovėjusį prie miestelio aikštės (čia ir kituose prašymuose įvardintos Turgaus vardu), prašėsi Musninkų pirmajame dvare (kitai – Musninkėlių kaime) gyvenęs Juozas Bielopetravičius. Jis buvo beraštis, todėl už prašytoją pasirašė V. Tamošiūnas. Atrodo, kad iš Musninkėlių gyvenvietės buvo daugiausia žmonių, norinčių apsigyventi buvusiuose žydų namuose.

Nuosavo namo neturėjusi Apolonija Marcinkevičienė iš Lapėlių kaimo norėjo apsigyventi Midleraitės name Musninkų aikštėje. Kuriame nors Musninkų žydų name tikėjosi apsigyventi ir laikinai pas pusbrolių Rusokų kaime apsistojusi Sofija Giliūnienė, kurios vyras buvo išvežtas į darbus Vokietijoje. Dailidė Petras Bagdzevičius (iš Krunų kaimo) norėjo įsikurti Peisacho Kagano name Širvintų gatvėje, siuvėjas Jonas Gumbrevičius (iš Varnalėšių kaimo) – Leibos Jakubsono name (prie aikštės).

Kernavėje gyvenęs Zigmas Krivka, neturėjęs nuosavo „*gyvenamojo namo bei jokių ūkio trobesių*“, prašė leisti apsigyventi Šmuilos Šterenšo arba Joselio Vainerio namuose.

Keli prašymai buvo parašyti 1941 m. spalio mėn. Tada dar vieną prašymą parašė jau Musninkuose kažkur apsigyvenęs minėtas Antanas Mikalauskas, prašęs leidimo įsikurti į buvusį žydų namą ir pasižadėjęs mokėti nustatytą nuomą. Jonas Gelažauskas prašėsi įleidžiamas į žydų namą Kernavės miestelio Smėlio gatvėje (Nr. 13)⁴³.

Nacmečio Musninkų valsčius ir jo gyventojai

Papildant straipsnį „Musninkų valsčiaus gyventojai 1942 m.“, galima paminėti kai kuriuos archyvuose išlikusius faktus.

1941 m. liepos 28 d. Ukmergės apskrities valdybai buvo pateikti duomenys apie žemės neturinčius Musninkų valsčiaus gyventojus, kuriuos reikėjo aprūpinti maisto prekėmis iš parduotuvių. Tokių būta 354. Iš jų – 143 žydai⁴⁴. Tad su Raudonąja armija nepasitraukę valsčiaus žydai tebegyveno tarp musninkiečių. Tačiau dauguma jų jau negalėjo patys aprūpinti maisto produktais. Vokiečių karieiviai iš daugelio Musninkų žydų buvo atėmę karves, už kurias karinė vadovybė (turbūt apskrities komendantūra) vėliau

⁴⁰ 1941 m. rugsėjo 15 d. Igno Adomavičiaus prašymas Musninkų valsčiaus viršaičiui, *ten pat*, b. 10, l. 1. Kalba netaisyta.

⁴¹ Stasio Saveikos prašymas, *ten pat*, b. 62, l. 268.

⁴² 1941 m. rugsėjo 18 d. Antano Mikalausko prašymas, *ten pat*, l. 269.

⁴³ Gyventojų prašymai, *ten pat*, p. 247–268.

⁴⁴ 1941 m. liepos 28 d. Musninkų valsčiaus viršaičio informacija, *ten pat*, f. 1261, ap. 1, b. 163, l. 57.

įmokėjo į savivaldybės sąskaitą 2528 rublius. Tačiau Musninkų žydų likimą naciai jau buvo nusprendę.

1942 m. pradžioje karo belaisvių stovyklos su jose laikomais išbadėjusiais žmonėmis virto epidemijų židiniais. Todėl vokiečių pareigūnai dalį belaisvių raudonarmiečių, kad juos būtų galima lengviau išmaitinti, perdavė ūkininkams. Keliolika žemės ūkio darbuose talkinusių belaisvių pateko ir į Musninkų valsčių. 1942 m. pavasario antroje pusėje, dažnėjant belaisvių pabėgimams iš sodybų, juos pradėta gražinti į stovyklas. 1942 m. birželio mėn. pradžioje Musninkų valsčiaus viršaitis pranešė, jog gegužės 30 d. gražinus į Kauno belaisvių stovyklą dar vieną buvusį raudonarmietį, valsčiuje liko tik trys karo belaisviai. Iki karo pardavėju dirbęs Ivanas Kuziomovas (gim. 1904 m.) ir buvęs kolūkietis Ivanas Popovas (gim. 1908 m. Tambovo gubernijoje) 1942 m. gyveno ir dirbo Vileikiškių kaime⁴⁵. Jie į belaisvių stovyklą buvo išvežti birželio 14 d. Paskutinis 1942 m. belaisvis – Piotras Trufenovas (gim. 1908 m. Petrograde) – Smailių kaime tebebuvo ir 1942 m. lapkričio mėn. pradžioje. Vėliau valsčiaus kaimuose belaisvių vėl padaugėjo. Ką tik atvežtiems belaisviams raudonarmiečiams pamaitinti, kai jų būdavo daug, viršaičiui J. Bareikai ne kartą teko važinėti pas ūkininkus ir rinkti maisto produktus⁴⁶.

Be to, jau 1943 m. pavasarį Musninkų valsčiaus kaimuose vokiečiai pradėjo laikinai apgyvendinti rusus, vežamus į darbus Vokietijoje. 1943 m. rudenį atsirado ir rusų, kurie traukėsi nuo vokiečių kariuomenę stumiančios sovietų armijos. Vėliau kai kurie tokie laikini gyventojai vyrai papildė sovietų partizanų gretas. Kiti išitraukė į vietos žmonių gyvenimą. Pavyzdžiui, nuo Raudonosios armijos pasitraukusį atbėgėlį rusą Ivaną Nikolajevą Kernavės pradžios mokyklos vedėjas J. Rudzinskas 1944 m. sausio mėnesį net įdarbino mokyklos sargu⁴⁷.

1944 m. balandžio 17 d. viršaitis turėjo pasiūsti „5 geras pastotis į Širvintų miestelį parsivežimui evakuotų rusų išgabenimo komisijos“⁴⁸. Tačiau tuomet ne visi atbėgėliai išvyko iš valsčiaus. Jais toliau teko rūpintis. Kartkartėmis atvykdavo ir naujų atbėgėlių.

Pavyzdžiui, Musninkų valsčiuje prisiglaudę rusai Ivanas Vasiljevas ir Ana Vasiljeva atvyko vesdamiesi dvi karves. Pagal nacių nurodymus apie galvijus reikėjo pranešti. Ir šios „pieno tiekėjos“ buvo įtrauktos į Žemės ūkio gaminių tiekimo įstaigos įskaitą⁴⁹.

Tarp atbėgėlių buvo ir Virvėčių kaimo įkurdinta Helena Tramal, kurios vyras tarnavo vokiečių policijoje Rytų priefrontėje. Ten anksčiau gyvenusią moterį išlaikė karo komendantūra. Ukmergės apskrities Viršinininko įstaiga teiravosi, ar numatoma šią išskirtinę pabėgėlę įdarbinti. Musninkiečiai nenorėjo ir negalėjo jos maitinti veltui. Tad viršaitis J. Bareika pranešė, kad moterį „kaip darbininkę dalinai galima panaudoti žemės ūkio darbuose“⁵⁰.

⁴⁵1942 m. birželio 2 d. žinios apie Musninkų valsčiuje esančius rusų belaisvius, *ten pat*, f. 1696, ap. 3, b. 22, l. 33.

⁴⁶1942 m. lapkričio mėn. žinios, *ten pat*, l. 34; Juozapo Kanclerio (gim. 1934 m.) atsiminimai, užrašyti R. Tamašausko 2001 m.

⁴⁷1944 m. vasario 5 d. Kernavės pradžios mokyklos vedėjo raštas Musninkų valsčiaus savivaldybei, *ten pat*, b. 62, l. 52.

⁴⁸1944 m. balandžio 15 d. Ukmergės apskrities Viršinininko telefonograma Musninkų valsčiaus viršaičiui, *ten pat*, b. 119, l. 24.

⁴⁹1944 m. Musninkų valsčiaus viršaičio 1944 m. birželio 21 d. telefonograma Ukmergės apskrities Žemės ūkio gaminių tiekimo įstaigai, *ten pat*, l. 56.

⁵⁰1944 m. gegužės 31 d. Musninkų valsčiaus viršaičio telefonograma Ukmergės apskrities Viršinininkui, *ten pat*, l. 186.

Nacmečio pabaigoje teko padėti ir iš Vilniaus miesto evakuotoms lietuvių šeimoms. Musninkų valsčiaus viršaitis vieną iš tokių pasitraukusių šeimų numatė apgyvendinti pas Tomą Dzedzevičių Pășirvinčio kaime, kitą – Stanislavavos vienkienyje, Igno Doveikos sodyboje⁵¹.

Valsčiaus savivaldybė ir jos veiklos ypatybės

Nacmečiu valsčių tarybos nebuvo renkamos. Renkamumo principas kai kada buvo išlaikomas tik patvirtinant keliolikai kaimų atstovaujantį naują seniūną. Tačiau ir dėl skiriamo aukštesnio pareigūno, koks buvo viršaitis, tartasi ne vien tik su vokiečių įstaigomis, bet ir su lietuvių savivaldos pareigūnais. Kitais klausimais 1941–1944 m. valsčiaus savivaldybės įstaiga funkcionavo panašiai kaip iki 1940 m.

1941 m. rugsėjo mėn. vietoj laikinojo viršaičio P. Grigo buvo paskirtas Jonas Bareika. Jis 1941 m. rugsėjo 21 d. perėmė Musninkų valsčiaus savivaldybės turtą⁵².

Nacmečiu viršaičiui ir savivaldybės tarnautojams bei seniūnams teko didesnis nei anksčiau darbo krūvis. Per valsčiaus savivaldybę buvo įteikiami teismų pranešimai. Padaugėjo įvairiausių įpareigojimų, statistinių duomenų rinkimo, atsakymų į vokiečių įstaigų klausimus. Vien kortelėms maisto produktams ir kitoms prekėms registruoti, išdalyti, skaičiuoti ir atsiskaityti už jas prireikė daug laiko. Be to, dar reikėjo suregistruoti nuo karo pradžios valsčiaus teritorijoje likusias metalines statines ir pan.

Kurį laiką nebuvo aišku, kaip be valsčiaus tarybos bus priimami svarbiausi sprendimai. Tik 1941 m. rugpjūčio 8 d. buvo parašytas toks laikinojo viršaičio Petro Grigo „Nutarimas“:

„1941 m. rugpjūčio mėnesio 8 dieną aš, Musninkų valsčiaus viršaitis Petras Grigas, nesant Musninkų valsčiaus tarybai, pasirėmęs vietos savivaldybės įstatymo 111 str. (Vyr. Žin. 361 nr.) svarsčiau Musninkų valsčiaus tarybai priklausančius spręsti klausimus: 1941 metais valsčiaus bendriems reikalams ir seniūnams atlyginti mokesčio nuo valstybinio mokesčio nustatymas (nuo žemės, nekilnojamojo turto, pagrindinio verslo ir verslo pelno mokesčių)“⁵³.

„Nutarimo“ protokole, kuris pažymėtas pirmuoju numeriu, toliau rašoma, jog 1941 m. birželio 23 – gruodžio 31 d. laikotarpiu nuo valsčiuje surinktų minėtų mokesčių sumos valsčiaus bendruomenės reikalams buvo numatyta 35 proc. dalis, o seniūnams už darbą atlyginti – 12 proc.

Įdomu, kad dar 1941 m. liepos 21 d. Lietuvos Respublikos Ukmergės apskrities valdyba, remdamasi Laikinosios vyriausybės nutarimais, savo raštu buvo leidusi valsčių savivaldybėms pasilikti daugiau lėšų nuo surinktos mokesčių sumos nei buvo įprasta iki 1940 m., *„kadangi nenumatoma galimybių, kad apskrities savivaldybė galėtų finansiniai paremti valsčių savivaldybes“⁵⁴*. Kaip matome, tuomet formaliai tebeegzistavo 1941 m. Birželio sukilimo metu atkurta Lietuvos Respublika. Ta-

⁵¹ 1944 m. birželio 9 d. Musninkų valsčiaus viršaičio telefonograma Ukmergės apskrities Viršininkei, *ten pat*, l. 22.

⁵² Raštas Ukmergės apskrities Viršininkei, *ten pat*, b. 12, l. 16.

⁵³ Musninkų valsčiaus Viršaičio Nutarimo protokolas Nr. 1, *ten pat*, b. 7, l. 4.

⁵⁴ 1941 m. liepos 21 d. Ukmergės apskrities valdybos raštas Nr. 37, *ten pat*, l. 1.

čiau naciai jau varžė atkurtą savivaldos įstaigų veiklą. Tai buvo pagrindžiama vykstančio karo sąlygomis. Dėl susirinkimų varžymo ir kitų okupacinės valdžios potvarkių nebuvo galimybių išrinkti valsčių tarybas. Dėl tų pačių priežasčių nebuvo aiškūs ne tik viršaičių įgaliojimai, bet ir tai, ar vieną ar kitą išrinktą viršaitį „pripažins“ apskrityse rezidavę vokiečių pareigūnai. Tad ir minėta rugpjūčio aštuntoji diena pirmajame Musninkų valsčiaus viršaičio „Nutarime“ atsirado neatsitiktinai. Tuomet Lietuvos laikinoji vyriausybė, kuri savo paskutinius įsakymus išleido 1941 m. rugpjūčio mėn. pačioje pradžioje, buvo netgi formaliai nustojusi veikti⁵⁵.

Nacmečio pradžioje viršaičiui, kai jo įgaliojimai dar nebuvo aiškūs, per mėnesį tomokėta po 400 rublių. Sekretoriaus atlyginimas buvo didesnis – 550 rublių. Valsčiaus savivaldybės raštininkas gavo po 300 rublių per mėnesį. Tik vėliau už rugsėjo mėn. antrąją pusę buvo išmokėtas dar ir nedidelis priedas.

Naciai ilgai nenorėjo pripažinti Lietuvos laikinosios vyriausybės aktų dėl valsčių savivaldybių įstaigų atkūrimo. Netgi 1941 m. spalio mėn. viduryje nebuvo nustatyti valsčių savivaldybių tarnautojų etatai ir atlyginimai. Viršaičiai tik buvo informuoti, jog tai „bus pranešta vėliau, kai Vidaus reikalų generalinio tarėjo bus patvirtinta“⁵⁶.

Vėliau, neturėdami pakankamai atvežtinių valdininkų vokiečių, naciai turėjo atsisakyti savo pareigūnų įdarbinimo prie valsčių savivaldybių ir sutiko su 1941 m. Birželio sukilimo metu atkurtomis savivaldos įstaigomis. Tačiau jas visai kontroliavo ir varžė, nustatydamo darbuotojų etatus. 1942 m. pavasarį Musninkų valsčiaus savivaldybei buvo nustatytos viršaičio, savivaldybės sekretoriaus, raštvedžio, raštininko ir sargo-areštinės „prievaizdos“ pareigybės.

Musninkuose nacmečiu keitėsi ir savivaldybės etatai, ir darbuotojai. Neaišku, nuo kada, bet 1943 m. vasario mėn. valsčiaus viršaitis jau turėjo ir padėjėją. Tuomet juo buvo malūnininkas Romas Avlasevičius. 1943 m. liepos 9 d. viršaičio padėjėjo pareigas perėmė Stasys Paulauskas. Padėjėjas laikinai eidavo ir viršaičio pareigas, kai šis kur išvykdavo arba sirgdavo. 1943 ir 1944 m. J. Bareika dėl ligos ar gresiant suėmimui ne kartą buvo gavęs gydytojo pažymėjimą.

Keitėsi ir savivaldybės sekretoriai. Nacmečio pradžioje šias atsakingas pareigas ėjo Titas Šatas, anksčiau dirbęs sovietų vykdomajame komitete. Neaišku, kada valsčiaus savivaldybės sekretoriumi tapo Tomas Kancleris (gim. 1902 m.), kuris šiuo pareigūnu buvo 1943 m. kovo mėn. Daug įpareigojimų turėjo ir savivaldybės raštvedys. Nuo 1943 m. kovo 31 d. raštvedės pareigas ėjo Elena Maceikienė (gim. 1910 m.)⁵⁷.

Daug darbo turėjo savivaldybės raštininkai, kurių skaičius 1943 m. buvo padidintas iki dviejų. Raštininkai dažnai keitėsi. Ne visų jų pavardės išliko archyvo dokumentuose. 1943 m. raštininkės darbą kelis mėnesius atliko Genovaitė Visockaitė (atleista 1943 m. lapkričio 16 d.)⁵⁸.

1944 m. vasario 1 d. raštininku tapo Plotų vienkiemyje gyvenęs Edvardas Vaitiekūnas (gim. 1922 m.), jau dukart po pusmetį dirbęs savivaldybėje (1941 ir 1942–1943 m.) Savo gyvenimo aprašyme E. Vaitiekūnas rašė: „1942 m. sausio 1 d. buvo bandito užmuštas mano tėvas ir

⁵⁵ Brazaitis (Ambrzevičius – S. B.) J. *Vienų vieni*, Vilnius, 1990; *Lietuvos Laikinoji vyriausybė: Posėdžių protokolai (1941 m. birželio 24 d. – rugpjūčio 4 d.)*, Vilnius, 2001.

⁵⁶ 1941 m. spalio 24 d. Ukmergės apskrities Valdybos raštas valsčių viršaičiams, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 7, l. 7.

⁵⁷ 1943 m. kovo 31 d. perdavimo-priėmimo aktas, *ten pat*, b. 80, l. 7.

⁵⁸ 1943 m. spalio mėn. Musninkų savivaldybės tarnautojų sąrašas (Ukmergės Arbeitsamtui pristatyto sąrašo nuorašas), *ten pat*, l. 25.

aš grįžau prie ūkio“⁵⁹. Nuo 1943 m. rugpjūčio mėn. iki grįžimo į savivaldybę jis dirbo girininkijoje, tikriausiai taip stengdamasis išvengti darbo Vokietijoje ar tarnybos vokiečių kariuomenėje. E. Vaitiekūnas 1937–1940 m. buvo baigęs tris klases Širvintų progimnazijoje, o sovietmečiu (1940–1941) dirbo tėvų ūkyje. Nuo 1944 m. balandžio 1 d. savivaldybės raštininke dirbo ir Leontina Andriuškevičiūtė. 1944 m. gegužės 1 d. kartu su ja pradėjo dirbti Stasė Vaizgenytė, atkelta iš Gėlvonų valsčiaus savivaldybės, kurioje ėjo tas pačias pareigas⁶⁰.

Savivaldybės sargas Čelovas Leleckas (gim. 1919 ar 1920 m.) kartu buvo ir areštinės „prievažda“.

1943 m. buvo kiek padidintas savivaldybės tarnautojų atlyginimas, tačiau tai negalėjo kompensuoti vokiškos reichsmarkės vertės kritimo. Nacmečio pabaigoje viršaitis gaudavo per mėnesį 310 RM ir dar 80 RM „*reprezentacinėms išlaidoms*“, kurių, be abejo, nepakako vokiečių pareigūnų reakcijai dėl neįvykdytų įpareigojimų užglaistyti. Sekretorius gaudavo 280, raštvedys – 140, raštininkas – 125 RM mėnesinę algą⁶¹. Neturintis pakankamo išsilavinimo (atrodo, progimnazijos baigimo pažymėjimo) raštininkas tegaudavo 80 proc. nurodytos sumos.

Valsčiaus savivaldybei vis daugėjo vokiečių keliamų reikalavimų. Žmonių sveikatai ir gyvybėms negresiančius prašymus ar įsakymus buvo stengiamasi vykdyti, tuo viršaičiui ir kitiems valsčiaus pareigūnams užsitikrinant bent galimybę pasiteisinti neįvykdžius kokio „sunkesnio“ nacių reikalavimo.

Vienas iš „lengvesnių“ darbų, bet taip pat pareikalavusių viršaičio, seniūnų ir kitų žmonių laiko ir energijos, buvo vilnionių daiktų rinkimas Rytų fronte sušalusiems vokiečių kareiviams. Rinkliavos prasidėjo 1941 m. lapkričio mėn. Iš pradžių sekėsi blogai. Žmonės nenorėjo atsisakyti karo metu didesnę vertę įgavusių daiktų, be to, ir todėl, kad naciai visaip suvaržė jų ūkinę veiklą. Tad viršaičiui, pristačius tik penkias poras vilnionių pirštinių ir vieną porą kojinių, teko sugalvoti tinkamą pasiteisinimo priežastį, kad „*buvę partizanai* (1941 m. Birželio sukilėliai – S. B.) *ir Nacionalistų partijos*⁶² *nariai surinko iš ūkininkų visas pirštines ir kojines*“⁶³.

Tad teko pasirūpinti vilnionių siūlų ir per seniūnus prašyti Musninkų valsčiaus moterų, kad šalantiems kareiviams būtų mezgami nauji vilnoniai daiktai. Jau 1941 m. gruodžio mėn. pradžioje Musninkų valsčiaus padėtį „pataisė“ Ukmergės apskrities viršininkui pasiūsta viršaičio žinia: „*Siunčiu Musninkų valsčiaus ūkininkų numegztas kariuomenei 7 poras kojinių ir 18 porų pirštinių nuo Musninkų valsčiaus ūkininkų, paaukojusių vokiečių kariuomenei*“⁶⁴. Gruodžio 14 d. pasiūsta daugiau vilnionių daiktų: 18 porų kojinių ir 78 poros pirštinių. Tačiau tokių Lietuvos vokiečių okupuotų kraštų gyventojų aukų tais metais ypač šaltos žiemos Rusijos sniegynuose įklimpusiai didžiulei kariuomenei buvo per maža. 1941 m. gruodžio 19 d. Ostlando komisariato išplatintame atsišaukime „*paragino gyventojus gera valia už nustatytą atlyginimą ligi 1942 m. sau-*

⁵⁹ 1944 m. vasario 1 d. Edvardo Vaitiekūno curriculum vitae, *ten pat*, b. 120, l. 5.

⁶⁰ 1944 m. gegužės 11 d. Ukmergės apskrities raštas Musninkų valsčiaus viršaičiui, *ten pat*, b. 62, l. 12.

⁶¹ Musninkų valsčiaus tarnautojams patvirtinti atlyginimai, *ten pat*, l. 110.

⁶² Lietuvos nacionalistų partija – nacių okupacijos pradžioje veikusi politinė organizacija, kurios veiklą vokiečiai sustabdė 1941 m. lapkričio mėn.

⁶³ 1941 m. lapkričio 30 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ūkininkavimo įstaigai, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 8, l. 6.

⁶⁴ 1941 m. gruodžio 3 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities viršininkui, *ten pat*, l. 8.

sio 5 d. aukoti Rytų fronte su bolševizmu kovojantiems kariams kailius“⁶⁵. Į lietuvių kalbą išverstame ir išplatintame tekste jau minimos ne tik pirštinės bei kojinės, bet taip pat kailiniai su vilna į vidų, kailinės liemenės, kailiniai batai, „vailokai“ ir kiti vilnoniai bei vatiniai rūbai. Tokių daiktų nedaug buvo galima surinkti, bet dar kelias dešimtis porų kojinių ir pirštinių musninkiečiai vokiečiams numezgė.

Musninkiečiai pagal galimybes dalyvavo ir Lietuvių savitarpio pagalbos rinkliavose. Ši organizacija, atsiradusi naciams labai suvaržius Lietuvos raudonojo kryžiaus veiklą, turėjo savo skyrių Musninkų valsčiuje. Buvo net sudarytas metinis aukų rinkimo planas. Žmonių tarpusavio solidarumo idėjas propagavo katalikų bažnyčių kunigai ir pradžios mokyklų mokytojai bei įtakingi žmonės paskaitų ir kitų renginių metu. Aukos buvo renkamos pinigais (su vadinamaisiais aukų lapais), rūbais ir maistu. Aukos buvo siunčiamos į apskrities Savitarpinės pagalbos komitetą. Jame, derinant su visos Lietuvos komitetu ir gaunant iš jo trūkstamų lėšų, buvo numatoma, kiek pinigų ir kitos paramos skirti valsčiaus mokykloms, mokytojams, moksleiviams, kitoms įstaigoms, vargingai gyvenantiems žmonėms. Iš pradžių Savitarpinės pagalbos Musninkų valsčiaus komitetui vadovavo pats viršaitis Jonas Bareika, reikalų vedėju laikinai buvo kun. Petras Budrauskas, komiteto nariu – mokytoja Anelė Kilijonaitė. Vėliau komiteto pirmininko pareigos, reikalavusios daug energijos, buvo „ipirštos“ Aldonai Maceikienei⁶⁶. 1944 m., veikiausiai norint dar suaktyvinti komiteto veiklą, jo nariu patvirtintas valsčiaus savivaldybės sekretorius Titas Kancleris. Atrodo, jog Musninkų komitetas pirmąsias aukas pasiuntė 1941 m. gruodžio 18 d. Tuomet buvo surinkta 900 RM ir 94 pfenigiai⁶⁷. Vėliau vargingesni valsčiaus gyventojai, taip pat kitur išvykę mokyti jaunuoliai galėjo gauti Savitarpinės pagalbos organizacijos paramą. Tik, be abejo, visų nacmečio varguolių jį pasiekti negalėjo. Šios paramos didžiausia dalis buvo skirta švietimo reikalams.

Nacmečiu reikėjo teikti paramą seniems vargingiems ir vienišiams žmonėms ir globoti juos. Tokiems musninkiečiams ir kitų apskrities vietovių nelaimėliams Ukmergės apskrities socialinio aprūpinimo skyrius buvo numatęs kurioje nors Musninkų valsčiaus dvaro sodyboje įrengti senelių–invalidų namus. Juos tikėjosi atidaryti Mantiniūnų arba Viršuliškių buvusiose dvarų sodybose. Tačiau pirmojoje sąlygos nebuvo tinkamos, antrojoje įsteigti tokią prieglaudą iš pradžių neleido vokiečių pareigūnai, kurie „bešeimininkius“ dvarus paimdavo savo ūkinių įstaigų žinion. Ankstesnį Viršuliškių dvaro sodybos savininką Antaną Kybartą sovietai buvo išvežę 1941 m. birželio 14 d. 1941 m. pabaigoje Viršuliškių dvaro valdytojo žinioje buvo 80 ha žemės, o „visi trobesiai yra nauji ir dideli ir galima būtų sutalpinti iki 50 globojamųjų“. Tuo tarpu Mantiniūnų dvarui, caro valdžios laikotarpiu turėjusiam dideles valdas, tebuvo palikta tik 53 ha žemės ir, pasak viršaičio, „gyv. namas (palocius) senas ir be didesnio remonto gyventi neįmanoma, kumetynas pusėtinas, jame dabartiniu laiku gyvena 4 kumečių šeimos“⁶⁸. Vėliau atsirado ir Viršuliškių dvaro sodybos savininko Antano Kybarto giminaičių. Prieglaudai dar buvo bandyta panaudoti anksčiau žydams priklausiusią Mantiniūnų dvarvietę, bet

⁶⁵Lietuvos generalinės srities pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno telefonograma apskričių viršininkams, *ten pat*, l. 18.

⁶⁶1941 m. viršaičio J. Bareikos raštas apie pasikeitimus Savitarpinės pagalbos Musninkų valsčiaus komitete, *ten pat*, b. 16, l. 24.

⁶⁷1941 m. gruodžio 18 d. siunčiamų aukų lapų lydraštis, *ten pat*, b. 8, l. 17.

⁶⁸Musninkų viršaičio raštas Ukmergės apskrities Socialinio aprūpinimo skyriui (be datos, atsakant į 1941 m. gruodžio 18 d. raštą), *ten pat*, l. 7.

ir tenai „*trobėsiai yra seni ir be remonto negalima gyventi*“⁶⁹. Tad senelių–invalidų prieglauda Musninkų valsčiuje nebuvo įsteigta. Paramą tokiems žmonėms reikėjo teikti kitaip – pašalpomis.

Pavyzdžiui, 1942 m. gruodžio mėn. iš Savitarpinės pagalbos organizacijos pinigų vadinamos beturčių senelių pašalpos po 20 reichsmarkių buvo išmokėtos dvylikai vienišų moterų⁷⁰. Keturios iš jų gyveno Musninkų miestelyje. Tai Michalina Jankūnaitė, Johana Giliūnienė, Stefanija Ješčemskaitė ir Veronika Vaškevičienė. Felicija Šimanskienė, Juzė Švedavičiūtė ir Michalina Kanevičiūtė buvo įsikūrusios Krapiliškių kaime, Jekaterina Kondratovienė – Skruždėlių kaime ir t. t.

1941–1944 m. buvo ir kitokių visuomenės poreikiams skirtų rinkliavų. Jos rodė solidarumo ir krikščioniškųjų vertybių tendencijas musninkiečių gyvenime. Iš tokių visuomenės solidarumo pavyzdžių galima išskirti Vidaus reikalų vadybai pavaldaus Karo nukentėjusiems skyriaus renkamas aukas. Jos buvo renkamos ir Musninkų valsčiuje. Iš jo gyventojų vien 1942 m. viduryje buvo į Karo nukentėjusiems sąskaitą įmokėta 1028,34 RM aukų. Daugiausia – 239 RM – paaukojo Musninkuose gyvenęs Vladas Vitkūnas. Juozas Kupčiūnas (Janiónių k.) paaukojo 127,48 RM, Domininkas Misiūra (Daubāriškis) – 96,50, Feliksas Kvietkauskas (Vaitkūnai) – 105,20, Vaclovas Dziubinskas (Lapėlės) – 137,76, Vytautas Radžiūnas (Užūšiliai) – 22,60, Stasys Šatas (Narvėdiškis) – 100,60, Jonas Vilkevičius (Prienai) – 199,20 RM⁷¹.

Savivaldybės finansinė būklė

Jau minėtu „Nutarimo“ protokolu nacmečio pradžioje viršaitis P. Grigas valsčiaus savivaldybei iki 1941 m. pabaigos numatė 40 217 rublių pajamų ir tiek pat išlaidų⁷². Iš nurodytos pajamų sumos 11 912 rb tikėtasi gauti iš Švietimo ministerijos, kurią tomis 1941 m. rugpjūčio dienomis jau buvo pakeitusi Švietimo vadyba. Tai buvo pradžios mokyklų mokytojų atlyginimams skirti pinigai, kurių nereikėjo įtraukti į valsčiaus savivaldybės biudžetą. Mokytojams algas mokėjo apskrities pradžios mokyklų inspekcija. Tad pinigų suma, kuria galėjo realiau disponuoti Musninkų valsčiaus savivaldybė – 28 305 rb. Tuo tarpu išlaidos buvo planuotos, manant, kad dar Laikinosios vyriausybės skirti 11 912 rb numatyti ne algoms, bet mokykloms išlaikyti. Tad vien ši klaida P. Grigui sukėlė daug finansinių rūpesčių, nes išlaidos buvo suplanuotos visai 40 217 rb sumai. Be to, dar naudotų ir turimų rublių vertę labai nusmukdė nustatytas jų santykis (1 : 10) su kartu kursavusia vokiečių reichsmarke. Tad tiek savivaldybė, tiek Musninkų valsčiaus gyventojai patyrė didžiulių nuostolių. 1941 m. naciai, kaip ir 1940 m. bolševikai, keisdami pinigus sugebėjo smarkiai apiplėšti Lietuvą.

Savivaldybės kasoje buvę pinigai nuvertėjo. Atrodo, jog savivaldybės finansinė negalia buvo viena iš svarbiausių P. Gri-
go atsistatydinimo iš viršaičio pareigų priežasčių.

Kokia buvo valsčiaus savivaldybės finansinė būklė, kai 1941 m. rugsėjo mėn. pabaigoje valsčiaus reikalus perėmė naujasis viršaitis Jonas Bareika, atsispindi jo rašte Ukmergės apskrities valdybai:

⁶⁹ 1942 m. sausio 18 d. Musninkų viršaičio raštas Ukmergės apskrities Socialinio aprūpinimo skyriaus vedėjui, *ten pat*, b. 16, l. 2.

⁷⁰ 1941 m. gruodžio 1 – 1943 m. sausio 1 d. Savitarpinės pagalbos Musninkų valsčiaus komiteto šelptų beturčių–senelių sąrašas, *ten pat*, l. 50.

⁷¹ Karo nukentėjusiems aukotojų Musninkų valsčiuje sąrašas (1942 m. birželio 12 d.), *ten pat*, b. 16, l. 21.

⁷² Musninkų valsčiaus savivaldybės 1941 m. antrojo pusmečio biudžetas, *ten pat*, b. 7, l. 5.

„Valsčiaus savivaldybės finansinė būklė yra silpna, nes mokesčiai imamieji nepadidėjo, o savivaldybės imamų mokesčių dauguma dėl karo apystovų visai neimami, kaip tai verslo dviračių registravimo ir kiti. Tuo tarpu išlaidos keleriopai padidėjo ir dėl šios priežasties savivaldybei neįmanoma yra verstis savo lėšomis. Dabartiniu metu kasoje visai pinigų nėra, kai tuo tarpu nemokėtas pradžios mokykloms ir mokytojams ekvivalentas“⁷³.

Mokyklų finansavimas ir buvo vienas iš svarbiausių 1941 m. rudens Musninkų valsčiaus savivaldybės rūpesčių. Mokykloms iki 1941 m. pabaigos pagal sąmatą reikėjo 15 658 rb⁷⁴ (iki spalio mėn. vidurio išlaidos dar buvo skaičiuojamos sovietiniais rubliais). Į šią sumą neįskaičiuoti pradžios mokyklų mokytojų atlyginimai, kuriuos išmokėdavo apskrities pradžios mokyklų inspekcijos buhalterė. Tačiau kitos mokyklų išlaikymo išlaidos teko Musninkų valsčiaus savivaldybei.

1941 m. rudenį už patalpas mokyklai nuomojusiai ūkininkui už kiekvieną kvadratinį metrą mokėta 1–1,5 rb nuompinigių. Štai Čiobiškio mokyklos dviejų nuomojamų klasių (kiti keturi komplektai veikė savose patalpose) nuomai iki 1941 m. pabaigos reikėjo 900 rb. Pigonių mokyklai už tris klases suderėta pigiau – 784,8 rb. Nedaug mokėta taip pat už tris Musninkų mokyklos klases – tik 270 rb (valsčiaus centrinės mokyklos kiti du komplektai mokėsi savose patalpose). Kelios mokyklos būsimai žiemai dar nebuvo apsirūpinusios kuru. Pavyzdžiui, Vileikiškių mokyklai už 40 m³ medienos supjovimą reikėjo 160 rb, Vičiūnų ir Kernavės mokykloms už 36 m³ – po 144 rb.

Vadinamasis ekvivalentas mokytojams buvo skiriamas šviesos (žibalo ar elektros) ir sandomo buto išlaidų daliai padengti. Čiobiškio mokytojams 1941 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. tam reikėjo 488 rb. Musninkų mokytojai šioms išlaidoms turėjo gauti 540 rb, Pigonių – 444 rb, Vinkšnabracio ir Vileikiškių – po 244 rb. Mažiau pinigų – tik už „šviesą“ – savivaldybė turėjo skirti Kaimynų, Kernavės ir Vičiūnų mokyklų mokytojams.

Nemažą savivaldybės išlaidų dalį sudarė taip pat mokyklų sargų, kurie rūpinosi ir krosnių kūrenimu, algos. Keliose vietose veikiančiai mokyklai reikėjo kelių sargų. Čiobiškio mokyklos patalpų sargams iki 1941 m. gruodžio 31 d. skirta net 2340 rb suma, Musninkų – 2070 rb, Pigonių – 810 rb, Vileikiškių ir Vinkšnabracio – po 630 rb, Kaimynų ir Kernavės – po 360 rb. Mažiausiai skirta Vičiūnų mokyklos sargui – 270 rb⁷⁵. Vėliau pradžios mokyklų sargams „už švaros palaikymą“ ir kitą darbą viena komplekteje mokykloje per mėnesį mokėjo 10 RM, už kiekvieną kitą mokslivių komplektą – dar po 5 RM⁷⁶.

Apskrities valdyba Musninkų valsčiaus mokyklų ir kitoms neatidėliotinioms savivaldybės reikmėms rado šiek tiek pinigų ir pranešė, jog „sutinka duoti Musninkų valsčiaus savivaldybei 5000 rb trumpalaikę paskolą 1941–1942 metų valsčiaus savivaldybės biudžeto sąskaiton“⁷⁷. Tačiau 1941 m. lapkričio 9 d. viršaitis Jonas Barėika vėl aliarmavo į Ukmergę, prašyda-

⁷³ 1941 m. spalio 8 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities Valdybai, *ten pat*, b. 5, l. 23. Cituojamo dokumento kalba netaisyta.

⁷⁴ Musninkų valsčiaus pradžios mokykloms rūpinti išlaidų sąmata (viršaičio pasirašyta 1941 m. spalio 12 d.), *ten pat*, b. 7, l. 20.

⁷⁵ *Ten pat*.

⁷⁶ 1941 m. spalio 24 d. Ukmergės apskrities Valdybos raštas valsčių viršaičiams, *ten pat*, b. 7, l. 7.

⁷⁷ 1941 m. spalio 15 d. Ukmergės apskrities Valdybos raštas Musninkų valsčiaus viršaičiui, *ten pat*, b. 7, l. 21.

mas 600 RM: „*Pinigai reikalingi pradžios mokyklų sargams apmokėti nuo šių metų liepos mėnesio*“⁷⁸. 1941 m. spalio mėn. iš apyvartos jau buvo pašalinti rubliai. Paskui buvo atsiskaitoma ir piniginės operacijos buvo atliekamos tik vokiečių pinigais.

Apie ir vėliau nepagerėjusią varganą Musninkų savivaldybės finansinę padėtį kalba ir kiti 1941 m. pabaigos faktai. Štai lapkričio 23 d. įgaliojimą paimti minėtus 600 RM gavęs savivaldybės sekretorius Titas Šatas į Ukmergę nusivežė dar vieną viršaičio prašymą: „*Prašau išduoti Musninkų savivaldybės reikalams biudžeto sąskaiton 800 RM. Pinigai reikalingi apmokėjimui tarnautojų algoms ir pradžios mokyklų sargams ir kitoms savivaldybės ūkio išlaidoms*“⁷⁹. 1941 m. gruodžio 18 d. vėl per apskrities viršininką prašoma dar vienos 800 RM sumos, nurodant, kad „*pinigai reikalingi savivaldybės tarnautojams ir mokyklų buto nuomai sumokėti*“⁸⁰.

Tačiau 1941 m. pabaigoje toks pinigų prašinėjimas pasiteisino. Savivaldybė galėjo skirti nors ir nedideles pašalpas ūkininkams, kurių sodybos ar kokie nors pastatai sudegė per 1941 m. vasaros karo veiksmus ar ištiktiems kitokiai nelaimei. 1941 m. spalio 7 d. pats viršaitis J. Bareika išmokėjo 150 rb vienkartinės pašalpas „*kai po karo padegėliams*“ Ardiškių kaimo ūkininkams Juozui Stravinskiui ir Antanui Stravinskiui, Narvėdiškio kaime gyvenusiam Domininkui Dikčiui. 200 rb dydžio pašalpas gavo dar du Ardiškio ūkininkai – Antanina Jurkevičienė ir Juozas Vitkūnas. Ardiškio kaime, kuriame „karo padegėlių“ buvo daugiausia, po 250 rublių pašalpa buvo skirta Juozui Barkauskui ir Mykolui Vitkūnui⁸¹.

1941 m. birželio 22 – 1942 m. kovo 31 d. valsčiaus savivaldybės biudžeto apyskaitoje nurodyta, jog pajamas labai sumažino 9087 rubliai, paversti 908,7 reichsmarkėmis. Kartu su jomis 3150 RM pajamų buvo gauta žemės mokesčio. 1399 RM savivaldybė uždirbo iš Virvėčių vandens malūno paslaugų. Tačiau didžioji pajamų dalis gauta nuo 1941 m. pabaigos, kai, gelbėjant valsčių savivaldybes nuo visiško bankroto, joms buvo leista naudotis asmens mokesčio (ar jo dalies) pinigais, kurie turėjo patekti į apskrities ir visos Lietuvos generalinės srities biudžetą. Per šį minima laikotarpį Musninkų valsčiaus savivaldybė turėjo 10255,24 RM išlaidų (įskaitant 7566 rb, virtusius 756,6 reichsmarkėmis)⁸².

Nacmečio pabaigoje, menkėjant reichsmarkės vertei, Musninkų valsčiaus savivaldybės finansinė padėtis dar pablogėjo. Teko mažinti įvairiems išlaidų skyriams ir straipsniams skirtas lėšas, o kai kurių iš jų finansavimo visai atsisakyti.

1944 m. vasario mėn. pradžioje buvo aišku, kad nepavyks surinkti 1943–1944 biudžetiniams metams (jie baigėsi 1944 m. kovo 31 d.) planuotų „*paprastųjų pajamų*“. Tuomet iš planuotų 11762 RM žemės mokesčio tebuvo surinkta 8329 RM, o iš 10500 RM numatytos verslo mokesčių sumos – tik 4780 RM. Iki kovo pabaigos pirmosios paminėtos pajamų eilutės pinigų sumą pavyko padidinti iki 10804 RM, o antroji tepadidėjo tik iki 4848 RM⁸³.

⁷⁸ 1941 m. lapkričio 9 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities Valdybai, *ten pat*, l. 22.

⁷⁹ 1941 m. lapkričio 23 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities Viršininkui, *ten pat*, l. 28.

⁸⁰ 1941 m. gruodžio 18 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities Viršininkui, *ten pat*, l. 32.

⁸¹ 1941 m. spalio 7 ir 8 d. pakvitavimai, *ten pat*, b. 8, l. 22–29.

⁸² Musninkų valsčiaus savivaldybės 1941 m. birželio 22 d. – 1942 m. balandžio 1 d. įvykdyto biudžeto apyskaita, LCVVA, f. 1966, ap. 3, b. 9, l. 56–57.

⁸³ Musninkų valsčiaus savivaldybės pajamų vykdyto apyskaita, *ten pat*, b. 119, l. 2.

1944 m. vasario mėn. finansinę padėtį kiek pagerino Ukmergės apskrities valdybos skirtos 3000 RM. Tačiau to buvo maža. Tad teko bent šiek tiek mažinti kai kurias išlaidas. Pavyzdžiui, Musninkų viešosios bibliotekos išlaidos buvo sumažintos iš tų pinigų, kurie nebuvo panaudoti. Vietoj planuotų 1600 RM palikta tik 1406 RM. Tačiau Čiobiškio vaikų darželiui, veikusiam prie vaikų prieglaudos, skirta pinigų suma padidinta nuo 5059 iki 5646 RM⁸⁴. Net labai taupydama, savivaldybė 1943–1944 biudž. metais, turėjusi nemažai neplanuotų išlaidų (taip pat ir didėjant kainoms), išleido 32893 RM vietoj planuotų 27404 RM.

Finansinių nepriteklių prispaustas, Musninkų valsčiaus viršaitis 1943–1944 biudž. metų pabaigoje (1944 m. kovo mėn. pabaigoje) prašė Ukmergės apskrities valdybą „rasti galimybės skirti Musninkų valsčiaus savivaldybei 18000 RM pašalpos, nes be pažymėtos pašalpos išsiversti neįmanoma. Išlaidų pozicijos padidėjo dėl šių priežasčių: a) pradžios mokytojams butui, kurui ir šviesai ekvivalentas, b) tarnautojams padidintas atlyginimas ir kit. reikalams“⁸⁵. Neaišku, kada ir kiek vokiškų markių iš šios prašomos pinigų sumos gauta valsčiaus biudžetui užlopyti.

Archyve išliko 1944 m. balandžio – 1945 m. kovo mėn. (biudžetiniai metai) numatomų pajamų ir išlaidų sąmata⁸⁶, kurioje įrašyti ir 1942–1943 biudž. metų rodikliai bei 1943–1944 m. Ukmergės apskrities viršininko patvirtinti finansiniai planai.

1944–1945 m. biudžete Musninkų savivaldybė buvo užsiplanavusi 45 458 RM pajamų. Iš jų 12 154 RM sudarė žemės mokesčių savivaldybės dalis, 10 500 – verslo mokesčio dalis. Kitas paprastųjų pajamų šaltinis – šunų mokestis. Tuomet valsčiuje buvo įregistruota 800 kiemo šunų. Už kiekvieną iš jų gyventojai turėjo mokėti po 5 RM. Tad už šunų registraciją tikėtasi surinkti 4000 RM, iš kurių pusė turėjo patekti į valsčiaus biudžetą, kita pusė – į apskrities biudžetą. Dar 2500 RM „rinkliavų“ buvo numatyta už dviračių (po 4 RM), pasų registravimą (po 50 pfenigių), įvairių pažymėjimų (po 2 RM), metrikų nuorašų (po 50 pfenigių) ir įvairių dokumentų išrašų išdavimą. Tuomet valsčiuje buvo maždaug 125 dviračiai.

Nacmečio pabaigoje turėjo padidėti Musninkų savivaldybės turto pajamos (1398 RM). Ankstesniais biudžetiniais metais už jį tebuvo gauta vos 109 RM. 1944 m. pajamų padidėjimą nulėmė pagal nacių potvarkį iš pradžios mokytojų, kurie naudojami mokyklose įrengtais ar kitur esančiais savivaldybei priklausančiais butais, pradėti imti nuompinigių⁸⁷.

Dar 16 458 RM „pašalpa“ pavadintą pinigų sumą („nepaprastųjų pajamų“) tikėtasi gauti iš Ukmergės apskrities savivaldybės įstaigų. Prie šios pajamų eilutės yra priedas: „Neišgalint išsiversti esamomis pajamomis, tikimasi gauti pašalpa“. Beje, 1942–1943 biudž. metais tokios finansinės paramos iš Ukmergės visai negauta, o 1943–1944 biudž. metais – tik 1088 RM.

Varganus valsčiaus nacmečio biudžetus atspindi kai kurios 1944–1945 biudž. metams planuotos išlaidos. Iš „paprastųjų išlaidų“ sumos kiek daugiau skirta tik mokyklų reikalams – 17 103 RM. Iš jų 10 890 RM – mokyklų ūkio reikalams bei sargų algoms ir 6000 RM –

⁸⁴ 1943–1944 m. įstaigų biudžeto pakeitimai, *ten pat*, l. 13.

⁸⁵ 1944 m. kovo 20 d. raštas Ukmergės apskrities Valdybai, *ten pat*, b. 119, l. 23. Citatos kalba netaisyta.

⁸⁶ Musninkų valsčiaus savivaldybės 1944–1945 m. biudžetas, *ten pat*, b. 118, l. 2–26.

⁸⁷ *Ten pat*, l. 6.

mokytojų buto, kuro ir šviesos išlaidų daliai kompensuoti. Likusių valsčiaus „paprastųjų pajamų“ pinigų vos užteko viršaičio, savivaldybės ir prie jos veikiančių įstaigų bei seniūnų atlyginimams bei administracinėms išlaidoms – 25 592 RM. Sveikatos apsaugai (beturčiams ligoniams gydyti) teko tik 500 RM. Tik tokią pačią pinigų sumą buvo galima skirti ir gatvių, kelių bei tiltų priežiūrai bei remontui.

Kitos įstaigos

Iš kitų valsčiaus ir miestelio įstaigų gyventojams bene svarbiausia buvo įvairiai vadinta maitinimo ir ūkio administracijos įstaiga (maitinimo ir paskirstymo įstaiga, prekių paskirstymo punktu). Galiausiai nusistovėjo trumpas pavadinimas – **paskirstymo punktas**. Jis turėjo dvejopą pavaldumą: buvo pavaldus Panevėžio gebietskomisarariato vokiečių valdininkams ir Musninkų valsčiaus viršaičiui. Panevėžio apygardoje Musninkų paskirstymo punktas (*Ortsstelle*) turėjo 117 numerį. 1943 m. paskirstymo punktas jau ir struktūriškai laikytas valsčiaus savivaldybės padaliniu, tačiau vokiečių buvo labiau kontroliuojamas. Musninkų paskirstymo punkto vedėju iš pradžių buvo Elena Maceikienė. 1943 m. kovo 31 d. šias pareigas perėmė Juozas Širvinskas⁸⁸. Įstaigoje dar buvo raštininkas. 1943 m. raštininke dirbo Aldona Sipavičiūtė (gim. 1926 m.). Paskui raštininkai kelis kartus keitėsi. 1944 m. pradžioje pareiškimą į šias pareigas parašė Vikšnabrasčio kaime gyvenęs Rapolas Bukauskas⁸⁹. Jis buvo baigęs žemės ūkio mokyklą. Nuo 1944 m. balandžio mėn. pradžios iki birželio 1 d. Musninkų paskirstymo įstaigos raštininku dirbo Česlovas Paškauskas. 1943 m. paskirstymo punkto vedėjo mėnesinė alga buvo padidinta iki 160 RM, raštininko – iki 125 RM.

1941 m. birželio mėn. buvo atkurta Musninkų **policijos nuovada**. Vėliau naciai Musninkų nuovadą, kaip ir kitas Lietuvos valsčių centriniuose miesteliuose veikusias policijos įstaigas, pavadino policijos punktu. Tai buvo oficialus pavadinimas. Tačiau dar 1942 m. vasarą Musninkų policijos įstaiga dažnai tebe naudojo „Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijos Ukmergės apskrities policijos Musninkų nuovados“ antspaudą. Musninkų policijai iš pradžių kelis mėnesius vadovavusį pareigūną⁹⁰ vėliau pakeitė Kazys Kronkaitis.

Visiems ūkininkams gerai buvo žinoma taip pat valsčiaus **žemės ūkio gaminių tiekimo įstaiga**⁹¹. Per ją vokiečių pareigūnai kontroliavo ir rinko kiekvienam musninkiečių ūkiui nustatytas minėtas natūrinės prievolės.

Nacmečiu veikė vadinamasis Musninkų valsčiaus **butų biuras**, kurio žinioje buvo neprivatų pastatų administravimas, priežiūra ir nuoma. Daugiausia tai buvo žydams priklausę namai. Biuro ūkio vedėja 1942 m. pavasarį buvo S. Vaitiekūnaitė. Įstaigos pajamos nedaug viršijo išlaidas.

Pavyzdžiui, už namų (butų) nuomą 1942 m. gegužės mėn. šis biuras surinko 357,05 RM. Iš šios sumos biuro sąskaitą papildė tik 73,78 RM, o kita pinigų dalis už įvairius darbus bei patarnavimus buvo sumokėta musninkiečiams Ignei Tamoševičiui, Pranui Laukiui, Juozui Laurušoniui, Jonui Zemblauskui, taip pat pervesta Lietuvos bankui⁹². 1942 m. ba-

⁸⁸ 1943 m. kovo 31 d. perdavimo–priėmimo aktas, *LCVA*, f. 1696,3, b. 80, l. 7.

⁸⁹ 1944 m. sausio 11 d. Rapolo Bukausko prašymas Musninkų valsčiaus viršaičiui, *ten pat*, b. 120, l. 1.

⁹⁰ Jo pavardės sužinoti nepavyko.

⁹¹ 1942 m. Musninkų valsčiaus butų biuro nuomos pajamų–išlaidų apyskaita, *LCVA*, f. 1261, ap. 2, b. 59, l. 7–10.

⁹² 1942 m. gegužės mėn. Musninkų Butų biuro nuomos pajamų–išlaidų apyskaita, *ten pat*, l. 7–10.

landžio mėn. nacionalizuotų namų priežiūrą atliko ir Alfonsas Vilkelis, kuris paskui, atrodo, buvo išsiųstas į darbus Vokietijoje.

Butų biurui nuompinigius mokėjo Musninkų gyventojai Juozas Laurušonis, Pranas Jakštas, Jonas Jankauskas, Leonas Astikas, Jonas Lisauskas ir kiti. Kernavėje nuomininko teisėmis gyveno Jono Garbatavičiaus, Liudviko Adomaičio, Jono Garbatavičiaus, Edvardo Jasinsko šeimos, o Čiobiškyje – Vladas Visockas. Pagal tuometinius administracinius nuostatus biurui nuomą taip pat mokėjo valsčiaus savivaldybės, žemės ūkio tiekimo, policijos, pašto ir girininkijos įstaigos, smulkaus kredito draugija, žemės ūkio kooperatyvas⁹³.

Iš anksčiau veikusių įstaigų nacmečiu Musninkuose išliko **ambulatorija**. Musninkai kurį laiką turėjo ir dantų gydytoją. 1944 m. pavasarį ja buvo Aleksandra Horvatt⁹⁴.

Musninkuose buvo ir **pašto įstaiga**. Jos viršininku ir toliau buvo jau minėtas Leonas Muralis. Tačiau nacmečiu valsčiuje būta tik vienos pašto agentūros. Ji veikė Kernavėje. Čiobiškyje pašto agentūros neliko⁹⁵.

Valsčiuje veikė **Musninkų, Čiobiškio, Kernavės, Kaimynų, Pigonių, Vičiūnų, Vileikiškių ir Vinkšnabrasčio pradžios mokyklos**⁹⁶. Musninkuose veikė **viešoji valsstybinė biblioteka**. Jos vedėja (turėjo antraeiles pareigas) dirbo mokytoja Anelė Kilijonaitė. Nacmečiu buvo ir dvi švietimo įstaigos, išlaikomos vien tik valsčiaus lėšomis: Musninkų ir Čiobiškio vaikų darželiai. **Musninkų vaikų darželio** vedėja iš pradžių buvo Jadvyga Nagevičiūtė, o 1942 m. vasaros pradžioje – Antanina Norkutė. Darželio patarnautoja – Ona Venclovaitytė. **Čiobiškio vaikų darželio** vedėja iš pradžių buvo Juzė Gabrielė Špokaitė. Vedėjos pagrindinis atlyginimas nuo 1943 m. balandžio 1 d. buvo 150 RM. Dar 15 RM per mėnesį buvo pridedama už penkerių metų darbo stažą. Čiobiškyje nuo 1943 m. spalio 16 d. vaikų darželio patarnautoja dirbo Jadvyga Kasperavičiūtė. Jos pagrindinis mėnesinis atlyginimas – 90 RM ir dar 10 RM už penkmečio stažą⁹⁷.

Ukmergės urėdijai priklausiusios **Musninkų girininkijos** girininku buvo Antanas Maceika. Jis valdė ir miškininkams priskirtą 12 ha žemės plotą Bareikiškių kaime. Eiguliai galėjo naudotis 6 ha žemės sklypais, kuriuos daugiausia sudarė miškingos pievos, naudojamos ganykloms, o dirbamos žemės buvo mažai. Iš archyve išlikusių 1942 m. nurodytų miškininkų naudotų sklypų sužinome apie eigulus ir eigulius (sąrašė jų pavardės parašytos be vardų). Šie sklypai buvo prie Mantiniūnų (sklypu naudojosi eigulys Jankūnas), Vinkšnabrasčio (Leleckas), Ilgabradžio (Kybartas), Trakų vienkiemio (Merkevičius), Skėtėrių (Šniras), Kazliškių (Milkevičius) ir Kernavės (Antanas Stravinskas) gyvenviečių⁹⁸.

Savo patalpas taip pat turėjo Musninkų **žemės ūkio kooperatyvas** su savo parduotuve bei sandėliais ir Musninkų **smulkaus kredito draugija**⁹⁹.

⁹³ Kvitai už namų nuomą 1942 m. balandžio mėn., *ten pat*, b. 60, l. 2–66.

⁹⁴ 1944 m. gegužės 20 d. Ukmergės apskrities gydytojų sąrašas, *ten pat*, f. 1696, ap. 3, b. 62, l. 203.

⁹⁵ 1942 m. gegužės 8 d. žinios apie Musninkų valsčių, *ten pat*, b. 17, l. 48.

⁹⁶ Plačiau žr. šioje knygoje S. Buchavecko str. „Musninkų valsčiaus mokyklos nacių okupacijos metais“.

⁹⁷ 1944 m. Ukmergės apskrities Valdybos raštas apie nustatytą atlyginimą Čiobiškio vaikų darželio darbuotojoms (nuo 1943 m. balandžio 1 d.), *LCVA*, f. 1696, ap. 3, b. 119, l. 7.

⁹⁸ Girininko ir eigulių naudojami žemės sklypai, *ten pat*, b. 17, l. 97.

⁹⁹ 1942 m. gegužės mėn. Musninkų Butų biuro nuomos pajamų–išlaidų apyskaita, *ten pat*, b. 59, l. 7–10.

Nuo 1942 m. vidurio vėl veikė **Musninkų ugniagesių savanorių draugija** (anksčiau dauguma Musninkų ugniagesių buvo žydai). Lietuvoje ši organizacija teisę atsikurti gavo tik 1941 m. pabaigoje. 1942 m. vasario mėn. buvusi Lietuvos ugniagesių organizaciją sąjunga išsiuntinėjo raginimus apskričių viršininkams. Musninkuose samdomų ugniagesių nebuvo, o savanorių – septyniolika. 1942 m. į ugniagesių kursus Ukmergėje vyko Pranas Olšauskas, Pranas Liuksas, Juozas Petrauskas ir Stepas Krivka. Draugijos pirmininku buvo P. Olšauskas, sekretoriumi – J. Petrauskas¹⁰⁰.

Musninkų valsčiaus seniūnijos

Nacmečiu Musninkų valsčiuje buvo aštuonios seniūnijos. Iki 1940 m. sovietų okupacijos buvusių seniūnijų naciai atkurti neleido. Tad liko sovietų sustambintos apylinkės. Buvo tik sugražinti seniūnijų pavadinimai ir sumažintas jose dirbusių darbuotojų skaičius. Nacmečio pradžioje trys Musninkų valsčiaus seniūnai (priklausomai nuo gyventojų skaičiaus seniūnijoje) per mėnesį gaudavo 150 arba 200 rublių¹⁰¹. Nuo 1941 m. spalio 1 d. jau buvo trys atlyginimų kategorijos. Seniūnui, kurio seniūnijoje gyveno mažiau kaip 800 gyventojų, per mėnesį mokėta 20 RM, jei iki 1000 gyventojų – 30 RM, o jei daugiau kaip 1000 gyventojų – 35 RM¹⁰².

Kiek daugiau seniūnams mokėta 1942–1943 biudž. metais. Tada seniūnai, kurių seniūnijose gyveno iki 1000 žmonių, per mėnesį gaudavo 50 RM, jei daugiau – 60 RM. Tuomet valsčiaus ūkininkai ir kiti asmenys naudojosi žemės sklypais, kurie užėmė 15549,55 ha plotą. Seniūnų pateiktais duomenimis, valsčiuje būta 7720 gyventojų¹⁰³.

Penkiose seniūnijose buvo daugiau kaip po tūkstantį gyventojų. Pamusių seniūnijoje gyveno daugiausia žmonių – 1170. Jie naudojosi 1956,2 ha žemės plotu. Daugiau gyventojams priklausiusios žemės – 2447,9 ha – turėjo tik Vindeikių seniūnijos ūkininkai. Vindeikių seniūnijos teritorijos gyvenvietėse gyveno 1076 žmonės. Kernavės seniūnijoje būta 1101 gyventojas (1921,5 ha žemės), Mūsniškų – 1066 (1544,7 ha), Čiobiškio – 1011 (2126,2 ha). Trijose seniūnijose gyveno mažiau kaip tūkstantis žmonių: Kaimynų – 770 (1645,6 ha), Pigėšių – 765 (1596,1 ha), Vileikiškių – 761 (1956,2 ha)¹⁰⁴.

Ūkininkų godos

Musninkų valsčiuje dauguma gyventojų buvo ūkininkai. Jiems daug nerimo sukėlė jau 1941 m. rugpjūčio 18 d. nacių civilinės valdžios potvarkis, kuriuo buvo panaikinti Laikinosios vyriausybės priimti denacionalizacijos įstatymai. Sovietų nacionalizuotas kilnojamasis ir nekilnojamasis (taigi – ir žemė) turtas buvo paskelbtas karo grobiu. Vokiečių pareigūnai, pasinaudami 1940–1941 m. sovietų okupacijos teisiniais padariniais, Lietuvos ūkininkus paskelbė tik laikiniais žemės valdytojais, neturinčiais teisės laisvai disponuoti savo dirbama žeme. Taip buvo ruošama dirva vokiečių kolonistų atkeldinimui. 1942–1943 m. pradžioje vokiečius pradėta įkurdinti kai kuriose vakarinėse Lietu-

¹⁰⁰ 1942 m. liepos 18 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Lietuvos ugniagesių organizacijų sąjungai, *ten pat*, b. 21, l. 3.

¹⁰¹ 1941 m. liepos–rugsėjo mėn. Musninkų savivaldybės išlaidų sąmata (rubliais), *ten pat*, b. 7, l. 8.

¹⁰² Ukmergės apskrities Valdybos 1941 m. spalio 24 d. raštas valsčių viršaičiams, *ten pat*, l. 7.

¹⁰³ 1942–1943 biudž. metų Musninkų valsčiaus seniūnų atlyginimų lentelė, *ten pat*, b. 9, l. 50.

¹⁰⁴ *Ten pat*.

vos apskrityse. Jose dalį ūkininkų lietuvių iškraustė iš savo sodybų. Tačiau didesnio maisto vokiškoji kolonizacija neįgavo, nes 1943 m. svarstyklės karo frontuose pakrypo ne Vokietijos naudai. Tuomet Lietuvoje propagandos tikslams netgi buvo pradėta išdavinti žemės nuosavybės dokumentus, – tai ūkininkams sukėlė tik pašaipas.

Iki Musninkų valsčiaus vokiečių kolonizacija nespėjo atšliaužti, tačiau su įvairiausiais ūkinės veiklos suvaržymais musninkiečiams teko susidurti jau nacių okupacijos pradžioje. Vėliau tokių suvaržymų daugėjo. Sunkėjo ir natūrinių prievolių našta. Tad musninkiečiams teko ieškoti įvairių būdų savo padėčiai jei ne pagerinti, ta bent ne pabloginti. Pavyzdžiui, su savivaldybės tarnautojų ir seniūnų pagalba buvo deklaruojamas mažesnis pasėlių plotas, galvijų, kiaulių skaičius. Gyvulių surašymo, apie kurį ūkininkai būdavo išpėjami, metu dalį arklių, karvių paslėpdavo. Žinios apie Musninkų valsčiaus ūkininkų turimas karves buvo surinktos jau 1941 m. rugsėjo–spalio mėn.¹⁰⁵

Naciai, siekdami išgauti iš Lietuvos daugiau maisto produktų ir žemės ūkyje gaminamų žaliavų, vis labiau reglamentavo ūkininkų veiklą. 1941 m. gruodžio mėn. per apskričių viršininkus buvo paskelbta, kad ūkininkai skersti kiaules ar kitus gyvulius gali tik gavę leidimus¹⁰⁶. Tokį leidimą išduodavo tik atlikusiems mėsos pristatymo prievolę. Buvo ir prievolės nuo turimų paukščių. Jei asmuo (net ir gyvenantis mieste) turėjo bent tris vištas, tai nuo kiekvienos iš jų reikėjo pristatyti po 50 kiaušinių.

Pagal kitą nacių potvarkį ūkininkai iki 1941 m. pabaigos turėjo atiduoti pieninėms savo separatorius ir prietaisus sviestui gaminti. 1943 m. pavasarį buvo padidinta pieno prievolė.

Net grūdams susimalti pagal išleistus okupantų potvarkius reikėjo gauti leidimą. Iš kontroliuojamų savivaldos įstaigų gautų duomenų nacių pareigūnai skrupulingai skaičiavo prievolių nepriemokas. 1943 m. pabaigoje buvo paskirta papildoma kviečių prievolė.

1940–1941 m. bolševikai kiek labiau pasiturintiems ūkininkams buvo paskyrę didelį bendrą mokesį, o naciai visiems ūkininkams uždėjo daug įvairių prievolių: šieno, linų pluošto ir sėmenų, tabako žaliavos ir kt. Už pyliavų ir prievolių neatlikimą grėsė piniginės baudos ir bausmės. Vokiečių baudėjai keliose Lietuvos vietovėse net surengė parodomuosius pyliavų nepristačiusių ūkininkų sušaudymus. Musninkų valsčiuje tokių egzekucijų nebuvo, tačiau viršaitis nuolat gaudavo iš nacių pareigūnų kontroliuojamo Ukmergės apskrities Maitinimo ir ūkio skyriaus nubaustų ūkininkų sąrašus. Net šešiolika valsčiaus ūkininkų, nubaustų „už neatlikimą grūdų ir pašarų prievolės“, pateko į 1942 m. kovo 16 d. sąrašą. Pusei iš jų buvo skirtos nuo 50 iki 150 RM piniginės baudos. Taip buvo nubausti Pranas Šalkauskas iš Pigąšių kaimo, Jonas Mažulis iš Rusteikiškių, Rozalija Skuobienė iš Smalių, Justas Paškevičius iš Pigonių ir kiti. O kitiems aštuoniems ūkininkams siūlomų skirti baudų (nuo 500 iki 1000 RM) patvirtinimas buvo perduotas Pānevėžio apygardos komisariui Neumui. Tarp „didelių nusikaltėlių“ pateko Jonas Buivydas ir Zenonas Skorupskas iš Rudeikiškių, taip pat Juozas ir Stasys Stankevičiai iš Čirkų, Kaimynų kaime gyvenęs Petras Radžiūnas ir kiti¹⁰⁷. Buvo nors tiek gerai, kad šie žmo-

¹⁰⁵ Musninkų valsčiaus viršaičio raštas, *ten pat*, b. 12, l. 27.

¹⁰⁶ 1941 m. gruodžio 11 d. Ukmergės apskrities Viršininko raštas, *ten pat*, l. 78.

¹⁰⁷ 1942 m. kovo 16 d. ūkininkų, kuriems paskirtos baudos, sąrašas, *ten pat*, b. 30, l. 2.

nės dar galėjo pateikti skundus, kuriuose paaiškino priežastis. Savo raštais ūkininkus, kuriems buvo paskirtos baudos, užtardavo ir valsčiaus viršaitis, ir apskrities viršininkas. Tad neretai nacių pareigūnai paskirtą baudą anuliudavo arba bent sumažindavo, nes norėdavo, kad ūkininkas ir ateityje būtų pajėgus atlikti prievoles. Atrodo, jog 500 RM bauda buvo panaikinta ir Stasiui Vilkeliui, nes 1942 m. birželio 5 d. rašte kalbama apie šio ūkininko pristatytus 600 kg rugių, 100 kg miežių ir 50 kg avižų¹⁰⁸.

Ilgas susirašinėjimas vyko dėl į kitą „nubaustųjų“ sąrašą patekusio Rusteikiškių ūkininko Antano Grinio. Siųsdamas jo skundą-prašymą panaikinti baudą, viršaitis J. Bareika rašė, kad A. Grinys „ne iš blogos valios skirtų javų kontingentų laiku neatidavė, o dėl ligos laiku neiškūlė ir negalėjo atiduoti“¹⁰⁹. Šiam ūkininkui buvo skirtos 900 kg rugių, 100 kg avižų, 80 kg miežių, 50 kg žirnių 1600 kg bulvių prievolės. Kiaušinių prievolę vežė į Musninkų pieninę. Melžiamų karvių neturėjo.

Į Musninkų valsčių išieškoti pyliavų (duoklių) ir surašinėti ūkininkų galvijų dažnai atvykdavo vokiečių pareigūnai. Jie rengdavo įvairius susirinkimus, kurių metu agituodavo remti kovojantį „vokiečių reichą“ ir gąsdindavo bausmėmis už prievolių nevykdymą. 1944 m. balandžio 28 d. Musninkų miestelyje net buvo surengtas susirinkimas, kuriame turėjo dalyvauti ne tik seniūnų paskirti musninkiečiai, bet taip pat Gėlvonų ir Širvintų valsčių kaimų atstovai. Tuomet į Musninkus atvyko Ukmergės apskrities „žemės ūkio vadas“, vienas svarbiausių vokiečių valdininkų apskrityje, apskrities Viršininkas lietuvis ir kiti pareigūnai. Viršaitis buvo išpėtas, kad „turės padaryti pranešimą prievolių reikalais“¹¹⁰.

Naciai ypač rūpinosi Vokietijai labiausiai reikalingų žemės ūkio kultūrų plotų didinimu, sudarinėjo sėjos planus. Strategine žemės ūkio produkcija okupacinė valdžia laikė ir linus. Jais ypač susirūpinta 1942 m. pabaigoje. Valsčių viršaičiai turėjo pristatyti ūkių sąrašus, kuriuose buvo nurodytas ūkininkų turimas žemės plotas ir galimybės apsėti linais dalį savo žemės. Paskui pagal tokias „galimybes“ buvo nustatomas linais apsejamų plotų dydis valsčiuose ir apskrityse.

Musninkų valsčiui buvo skirtas 180 ha linų sėjos planas. Kadangi ne visų kaimų žemės tiko linams auginti, tada keliems kaimams buvo įsakyta auginti daug linų. 1943 m. linų auginimo prievolė daugiausia užgulė Čiobiškio apylinkių ūkininkus. Net 47 Janiūnių kaimo ūkininkai buvo linų auginimo prievolinkai, nors 1942 m. jie išvis nebuvo pasėję linų. 1943 m. daugiausia – po 0,35 ha – linų privalėjo pasėti Aleksas Ciesiūnas (turėjo 16,3 ha žemės iš jos 9,1 ha ariamos), Jurgis Užkurnys (9,2 ha ariamos žemės iš 26,93 ha), Jokūbas Ciesiūnas (19,43 ha ariamos žemės iš 27,48 ha), Rapolas Kvietkauskas (19,00 ha ariamos žemės iš 26,86 ha), Barbora Jančūnienė (13,00 ha ariamos žemės iš 30,87 ha), Stasys Žemaitis (21,3 ha ariamos žemės iš 28,62 ha)¹¹¹. Kiti Janiūnių ūkininkai (41), privalėję linais apsėti nuo 10 iki 30 arų, turėjo mažiau nei po 20 ha ariamos žemės.

Borūvkos vienkiemyje 0,35 ha linų prievolė buvo numatyta Jonui Rutkevičiui, turėjusiam 9,4 ha ariamos žemės

¹⁰⁸ 1942 m. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities Viršininkui, *ten pat*, l. 25.

¹⁰⁹ 1942 m. balandžio 14 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities Viršininkui, *ten pat*, l. 10.

¹¹⁰ 1941 m. balandžio 21 d. Ukmergės apskrities agronomo ir vokiečių įstaigos pareigūno telefonograma, *ten pat*, b. 62, l. 118.

¹¹¹ Musninkų valsčiaus ūkininkų, kurie 1943 metais gali apsėti linais žemės plotus, sąrašas, *ten pat*, b. 73, l. 4.

(visa naudojama žemė – 17,0 ha), bei broliams Stasiui ir Vincui Morkūnams, kurių ūkyje būta beveik 24 ha žemės, o ariamos – tik 14 ha.

Maksimalus 1 ha linų plotas 1943 m. buvo skirtas Sutkuškių dvarvietės ūkininkui Jonui Krukauskui, ūkininkavusiam 100 ha žemės plote, iš kurios buvo 80 ha ariamos. 1942 m. šiame ūkyje linai buvo auginti 40 arų sklype. Didelis 0,5 ha linų plotas taip pat buvo numatytas Būrnėškių kaime 50 ha žemės (iš jos ariamos – 15 ha) turėjusiam Jonui Žemaičiui. Būrnėškių kaime linų sėjėjais turėjo tapti dar septyniolika ūkininkų. 0,4 ha plotas linams paskirtas Karšaklonių gyvenvietėje ūkininkavusiam Kaziui Ručiui. Jis turėjo 32 ha žemės, iš kurios ariamos – 24 ha. Ten pat gyvenusiai ūkininkei Katrei Gelažauskienei (iš 7,5 ha žemės ariamos buvo 5,12 ha) buvo skirta linais užsodinti 15 arų, Juozui Klimavičiui (iš 7,5 ha žemės ariamos buvo 5,14 ha) – 10 arų¹¹².

Sąrašo antroje dalyje buvo surašyta daugiau ūkininkų, auginusių linus ir 1942 m. Daugeliui iš jų 1943 m. „normos“ buvo didesnės už tą plotą, kuriame linai augo 1942 m. Štai Kriveikiškio gyventoja Donata Švedavičiūtė, kuri turėjo 7 ha ariamos ir 1 ha kitos žemės, 1942 m. linus augino 10 arų sklype, o kitais metais linus turėjo pasėti 15 arų lauke. Tiek padidėjo ir Vỹšniaulaukio kaimo ūkininko Jaroslavo Vaitkevičiaus, turėjusio 9 ha žemės, privalomas linų plotas. O tame pačiame kaime gyvenęs Petras Brasiūnas, turėjęs 11 ha žemės (iš jos ariamos – 9 ha), linų pasėlius turėjo padvigubinti – nuo 10 iki 20 arų. Taip pat pasikeitė ir Smailių kaime ūkininkavusios Rozalijos Skuobienės ir Rusteikiškių kaimo ūkininkų Vacio Mažulio bei Antano Grinio linų pasėlių „normos“. Tiek pat – nuo 10 iki 20 arų – linų plotą klebonijos ūkyje turėjo padidinti ir Kernavės kunigas Zenonas Baužys¹¹³.

Beveik visiems planiniams sėjikams, ypač – naujiems, reikėjo linų sėklų. Pagal nacių potvarkius linų sėmenų duodavo daugiausia tik naujiems augintojams (kiti jais turėjo patys apsirūpinti). Tačiau, kaip rodo įrašai prie sąrašo pavardžių, techninių kultūrų sėjimą kontroliuojantys pedantiški vokiečių pareigūnai nesugebėjo paskirti Musninkų valsčiuje numatytiems pasėliams pakankamai sėklos. Nors jos mažai kam teko iš linus auginusiųjų 1942 m., tačiau į valsčių atgabentų linų sėmenų neužteko visiems naujiems linų augintojams. Tad 1943 m. metų pabaigoje paaiškėjus, kad linų auginimo planas neįvykdytas, valsčiaus viršaitis J. Bareika, jei reikėjo, galėjo pasiteisinti vokiečių nesugebėjimu aprūpinti pakankamu linų sėklos kiekiu.

Dar sunkiau naciams sekėsi plėsti tabako daigų plotus. 1942 m. rugsėjo mėn. seniūnai pateikė viršaičiui duomenis apie tabako augintojus. Paaiškėjo, jog daugiau kaip po trisdešimt daigų augina tik du ūkininkai, iš kurių nacių pareigūnai galėjo reikalauti dalies žaliavos. Tai Pāširvinčio kaimo ūkininkas Tomas Dzedzevičius pagal sutartį augino tabaką dviejų hektarų plote ir Alfredas Sperskas buvo pasodinęs 1200 daigų dešimties arų lauke¹¹⁴.

Dauguma musninkiečių tabaką auginosi „nelegaliai“. Apie nacių įvestus apribojimus buvo rašyta 1944 m. Žemės ūkio vadybai pavaldžios Žemės ūkio gamybos valdybos instrukcijoje dėl „Tabakui auginti leidimų išdavimo“:

¹¹² *Ten pat*, I, 4–5.

¹¹³ *Ten pat*, I, 5–10.

¹¹⁴ Musninkų valsčiaus seniūnų žinios apie ūkininkų turimus tabako daigus, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 17, l. 145.

„Einant įstatymu dėl Tabako Monopolio įvedimo užimtose Rytų krašto (Ostlando – S. B.)

sirtyse laisvai tabaką auginti draudžiama. Tabako auginimas ir derliaus suėmimas yra pavestas Tabako Auginimo Centru, kuris pagal sudaromas su ūkininkais sutartis vykdo tabako žaliavos gamybą. Asmenims, kurie nori tabaką auginti ne pagal sutartis, tik savo reikalams, išduodami specialūs leidimai, kuriais leidžiama auginti 100 arba 200 daigų. Tokie augintojai gavę leidimus tabakui auginti, yra įpareigojami nuo kiekvieno 100 daigų pristatyti Tabako Auginimo Centru 1,5 kg džiovintų tabako lapų. Prašau tamstą tabakui auginti leidimų išdavimą pavesti valsčių viršaičiams. /.../. Praėjusiais metais leidimų išdavimas taip pat buvo vykdomas per valsčių savivaldybes. Tačiau, Tabako Auginimo Centro pranešimu, šis darbas buvo atliekamas labai paviršutiniškai. Leidimų išduota labai mažas skaičius (visame krašte¹¹⁵ vos 6000), tuo tarpu kai kiekviename valsčiuje tabaką auginančių ūkininkų yra nuo 200–500. /.../“¹¹⁶.

Buvo ir bitininkams skirtos prievolės. Tik jas įvykdę bičių augintojai galėjo gauti leidimą oficialia kaina papildomai nusipirkti cukraus, reikalingo bitėms. 1942 m. Musninkų valsčiuje bičių turėjo 91 žmogus. Trečdalis iš jų teturėjo po vieną avilį. Daugiausia bičių, 23 avilius, turėjo Borūvkoje ūkininkavęs Stasys Morkūnas. Dvidešimt avilių stovėjo Prano Jankūno sodyboje (Vindeikiai), penkiolika – Kazio Vildžiūno (Višnabrastis), dvylika – Jono Mažulio (Rusteikiškiai), po dešimt – Jono Aleknavičiaus (Talatiškiai), Juozo Dubiečio (Dubiaĩ), Petro Naraškevičiaus (Priėnai)¹¹⁷.

Ūkininkai patyrė nuostolių per nacių rekvizicijas. Dažnai už nusavintą turtą netgi nebuvo sumokama tiek, kiek jis iš tikrųjų vertas. Į vokiečių kariuomenei iki 1942 m. balandžio 1 d. neatlygintinai rekvizuoto turto sąrašą viršaitis įrašė 65 arklius, 17 vežimų, 21 karvę, 17 kiaulių, 10 avių, 12 dviračių, nemažai įvairaus kito inventorius. Oficialiomis kainomis visa tai buvo įvertinta tik 40 729 RM¹¹⁸. Ūkininkai taip pat trukdė arklių ir vežimų mobilizacijos.

Už žemės ūkio produktus, paimtus iš ūkininkų, buvo mokama specialiai okupuotiems kraštams išleistomis reichsmarkėmis, kurių vertė vis mažėjo, ir būdavo skiriami „punktai“ („taškai“). Surinkus tam tikrą „taškų“ skaičių, buvo galima įsigyti kai kurių normuojamų prekių.

Prievole tapo apskričių centruose organizuojamos „derliaus šventės“. Jas nacių pareigūnų reikalavimu Ukmergėje privalėjo surengti apskrities Viršininkas, apskrities agronomas ir kiti įpareigoti asmenys. Valsčių viršaičiai buvo atsakingi už valsčiaus „delegacijos“ dalyvavimą renginyje. Teko į jį vykti ir musninkiečiams. 1942 m. rudenį Ukmergėje vykusioje „derliaus šventėje“ dalyvauti buvo paskirti Vaitkūnų kaimo ūkininkas Feliksas Kvietkauskas, Viršuliškiuose ūkininkavęs Adomas Kybartas, Musninkų miestelyje gyvenusios ūkininkės Stasė Vagonytė ir Ona Baronaitė, taip pat ir du žemės ūkio darbininkai – Apolinaras Purvaneckas iš Vičiūnų kaimo ir Janina Laukienė iš Liuliškių kaimo¹¹⁹.

¹¹⁵ T. y. Lietuvos generalinėje srityje.

¹¹⁶ 1944 m. birželio 1 d. raštas Ukmergės apskrities Viršininkui, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 62, l. 23. Dokumento citatos kalba netaisyta.

¹¹⁷ 1942 m. kovo 26 d. Musninkų valsčiaus ūkininkų, turinčių bites, sąrašas, *ten pat*, b. 17, l. 33.

¹¹⁸ 1942 m. birželio 10 d. pateikta vokiečių kariuomenės neatlygintų rekvizicijų suvestinė, *ten pat*, b. 17, l. 88.

¹¹⁹ 1942 m. rugsėjo 23 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities agronomui, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 17, l. 137.

Nacių okupacijos pabaigoje po pralaimėjimų karo frontuose 1943 m. vokiečiai pradėjo įteikinti žemės nuosavybės dokumentus pavieniams ūkininkams. Tai demonstratyviai darydavo aukšti vokiečių pareigūnai, siekdami paskatinti ūkininkus geriau vykdyti žemės ūkio produktų pristatymo prievoles. Tačiau tokios priemonės ūkininkų materialinės padėties pagerinti negalėjo.

Atskira tema – 1940 m. naujakurių likimai nacmečiu. Dauguma iš jų iki sovietmečio tarnavo samdiniams (kumečiais) ir 1940 m. buvo gavę nedidelius žemės sklypus. Dalis tų naujakurių tebegyveno dvarvietėse. Tų „dvariokų“ padėtis, jeigu buvusio dvaro „centriuko“ savininkai buvo išstremti ar išvykę, nedaug pasikeitė ir nacmečio pradžioje.

Štai 1942 m. pradžioje be šeimininko Stasio Kilčiausko likusioje Bilotų dvarvietėje į vieną valdą nesujungtuose sklypuose tebeūkininkavo 1940 metų naujakuriai (bežemiams ir mažžemiams buvo išdalyta 130 ha žemės). O Musninkų pirmajame dvare, dar vadintame Musninkėlių gyvenvietėje, kilo konfliktas tarp naujakurio Jono Matulio ir apsigyvenusio Petro Kačinsko (išstremto savininko Stepo Kačinsko brolio). Tuomet viršaitis J. Bareika, vadovaudamasis ūkiniais interesais ir remdamasis kažkokiais vokiečių potvarkiais, konfliktą išsprendė naujakurio naudai. Į Ukmergės apskrities ūkininkavimo įstaigą jis pranešė, kad P. Kačinskas nuo 1942 m. sausio 29 d. „atstatytas ir paliktas dvaro darbininku... /.../, laikinai ūkvedžiu paskyriau buvusį kumetį Matulį Joną, kuris ir bolševikų laikais buvo nacionalizuoto Musninkų II dvaro komisaru. Gyv. namo kambariuose baldai ir turtas paliktas savininkui Kačinskui“¹²⁰.

Naujakurių padėtis pablogėjo 1942 m. kovo mėn., kai Panevėžio apygardos komisaras Neumas paskelbė, kad „... /.../rekvizicijos būtų uždėtos ir naujakuriams, kurie iki šiol nedavė. Kaip žinome, didelė naujakurių dalis už savo darbą buvo atlyginti natūra, bet jie javų neprivalėjo pristatyti, nors gavo daugiau, negu pagal korteles vienam žmogui reikalinga. Šiuos naujakurius reikia suregistruoti ir jie negali pasilikti daugiau javų, negu priklauso kitiems turintiems korteles. Jie neturi teisės ir duonos kortelėms gauti, jeigu tuo tarpu gavo kokį kitą darbą. Tuos, kurie nėra parsisamdę nuolatiniam darbui, reikia pranešti Arbeitsamtui... /.../“¹²¹. Toliau vokiečių pareigūno rašte reikalauta atimti arklius ir kitus galvijus, neduoti pašaro ir pan.

Kaip pasikeitė naujakurių padėtis Bilotų gyvenvietėje, matyti iš 1942 m. kovo 22 d. viršaičio rašto: „Dabartiniu laiku, paskelbus sklypininkams, kad dvaras bus sujungtas, visi išvažinėja ir nėra ka jį dirbti. Nuomininko taip pat neatsirado... /.../“¹²². Apie visus valsčiaus naujakurius viršaitis, norėdamas, kiek įmanoma, apginti naujakurių interesus, kad jiems ir toliau būtų duodamos maisto kortelės, rašė ir kitai įstaigai: „Musninkų valsčiaus buvę naujakuriai ir turėję arklius, visi anksčiau juos pardavė. Sau darbą susirado ūkiuose. Naujakuriai, kurie turėjo nuosavos žemės, tie grįžo į savo ūkius ir juos dirba“¹²³.

Nuomininką, kaip reikalavo nacių pareigūnai, viršaitis turėjo surasti ir kitai prie Musninkų miestelio dvaro sodybai ir jo buvusių valdų likučiams. Ši dvarvietė priklausė 1941 m. sovietų išstremtai Zofijai Smilgienei. 1942 m. balandžio mėn. J. Bareiką pasiekė prieš mėnesį Len-

¹²⁰ 1942 m. sausio 29 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas, ten pat, b. 17, l. 12.

¹²¹ 1942 m. kovo 16 d. Panevėžio gebietskomisaro raštas apskričių Viršininkams, ten pat, l. 36.

¹²² 1942 m. kovo 22 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities ūkininkavimo įstaigai, ten pat, l. 88.

¹²³ 1942 m. kovo 31 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities Maitinimo ir ūkio skyriui, ten pat, l. 37.

kijoje, Mikašovkos vietovėje, rašytas Alekso (Aleksandro) Smilgio prašymas „*Musninkų II dvarą, buv. jo žmonos Zofijos Smilgienės nuosavybe, niekam neišnuomoti, nes pats atvyks jo valdyti*“¹²⁴. Tačiau tuomet šią dvaro sodybą, tuomet dar vadinta Virvėčių gyvenvietę, Ukmergės apskrities ūkininkavimo įstaiga jau buvo išnuomojusi Mykolui Užpolevičiui. Apie tai viršaitis pranešė ir A. Smilgiui, pataręs jam kreiptis į šią įstaigą¹²⁵.

Iš šių pateiktų pavyzdžių ir jau minėtos tik valdytojo teisės į dirbamą žemę, kurią dažnas ūkininkas paveldėjo iš senelių ir tėvų, matyti, jog nacmečiu žemėvaldos klausimai buvo painūs. Toliau vyko pokyčiai dvarvietėse ir prie jų likusiose nedidelėse žemės valdose.

Pavyzdžiui, iš naujakurių atėmus sklypus, vėl sujungtos Bilotų dvaro žemės užėmė apie 100 ha. Jų valdytoju paskirtas Stasys Adomavičius. Viršuliškių dvarvietei (buv. savininkas – Antanas Kybartas) liko tik 83 ha valdos. Virvėčių (Musninkų II dvaras) dvaro žemių plotas sumažėjo iki 75 ha. Musninkų I dvaro, kurio laikinu valdytoju tapo Matas Skeberys, žemės 1942 m. užėmė 86,55 ha. Šiek tiek padidėjo Mantiniūnų dvarvietės valdos. Jos valdytoju buvo paskirtas buvęs žemės ūkio darbininkas Liudas Kvietkauskas. Viciūnų dvarvietės ūkį tvarkė išstremto savininko Igno Gelumbauskio (Golumbauskio) brolis Nikodemus Gelumbauskas. Viršuliškių palivarko sodyboje šeimininkavo išstremto Povilo Zimkaus senyva motina.

Nacmečio amatininkai ir įmonės

Naciams išžudžius valsčiaus žydus, iš kurių buvo nemažai amatininkų, sumažėjo įmonių ir suiro su amatais susijusi darbinių-komercinių santykių sistema. Sumažėjo amatininkų skaičius. Padaugėjo darbo likusiems amatininkams. Amatų ėmėsi naujokai.

1942 m. pradžioje Musninkų savivaldybė Ukmergės apskrities įstaigoms turėjo pateikti duomenis apie valsčiuje amatais užsiimančius asmenis. Iš įsiregistravusių amatininkų daugiausia buvo siuvėjų – 25 moterys ir 19 vyrų.

Tuomet būta net 19 kalvių. Savo kalvius turėjo Pabėržės (Ignas Jatkauskas), Skėtėrių (Leonas Krivka), Vinkšnabrasčio (Stasys Vercinkevičius) ir keli kiti kaimai. Rusių Rāgo kaime iš metalo įvairius gaminius iškaldavo ir arklius kaustė net trys kalviai – Zigmas Pečiulis, Juozas Sakalauskas ir Petras Sakalauskas. Musninkų miestelyje kalvystė vertėsi Ignas ir Leonas Stravinskai ir Juozas Marcinkevičius. Atrodo, jog pastarasis buvo ir nagingas stalius (o gal tik tas pats vardas ir pavardė), kurių valsčiuje buvo įregistruota 21. Įregistruotas ir vienas šaltkalvis – Juozas Skeberys iš Strazdū kaimo.

Į amatininkų sąrašą taip pat įrašyti du vairuotojai (*šoferiai*) – Juozas Jankauskas iš Lapėlių ir Vladas Palkevičius iš Várnalėšių kaimo.

1942 m. sausio mėn. duomenimis, Musninkų valsčiuje buvo net trylika kurpių, įregistravusių savo verslą. Mat nacmečiu labai stigo batų ir medžiagų jiems gaminti. Oda buvo tapusi strateginės paskirties produktu, todėl korpės arba klumpės, kurias dar neseniai buvo beveik išstūmusi geresnė avalynė, vėl turėjo didelę paklausą. Tad kurpiaais tapo ir dalis ūkininkų, daugiausia – mažą žemiai.

¹²⁴ 1942 m. kovo 6 d. Alekso Smilgio raštelis Musninkų valsčiaus viršaičiui, *ten pat*, b. 17, l. 39.

¹²⁵ 1942 m. balandžio 14 d. Musninkų valsčiaus viršaičio laiškas Aleksui Smilgiui, *ten pat*, l. 40.

Musninkų miestelyje savo kaimynams ir aplinkinių kaimų žmonėms padus kurpėms skaptavo ir šią patvarią avalynę gamino Gabrielis Sapožnikas, Stasys Renkauskas, Petras Gudonis, Juozas Tamaševičius. Rusių Rągo kaime darbavosi kurpiai Stasys Jakučiūnas ir Vladas Visockas. Dar keliuose kaimuose buvo po vieną legalų kurpių. Kryžiaukos kaime – Stasys Vrubliauskas, Dubių – Bolius Dubietis, Užūšilių – Stasys Žaveckas, Daubariškių – Jonas Kazlauskas, Kaimynėlių – Stepas Perkauskas, Pamusių – Juozas Meškauskas, Navinos – Kazys Buračas¹²⁶.

1942 m. pradžioje valsčiuje buvo ir kelios įmonės, bet ne visos tuomet veikė. Musninkuose buvo dvi odos ir kailių dirbtuvės, kurios priklausė Aleksui Jakubauskui ir Romui Ščiuckui. Šių įmonių savininkai buvo ir jų vieninteliai darbininkai. Tokia įmonė, priklausiusi Fulgentui Česnakauskui, Kernavėje buvo didesnė – dirbo du darbininkai. Tačiau visos trys odos ir kailių dirbtuvės tuomet dirbo ne visu pajėgumu, nes neturėjo odos, kadangi „*visas turėtas odas paėmė vokiečiai*“¹²⁷. 1942 m. pradžioje dideliems žiemos šalčiams nepasiruošusiam vokiečių vermachtui pralaimėjus prie Maskvos, nacių pareigūnai karštingai rūpinosi šiltų rūbų ir avalynės gamyba ir kaupimu. Be to, Musninkų valsčiaus viršaitis turėjo nuolat pranešėti apie mezgėjas. Tai ir rodo, kad valsčiuje buvo daug nagingų neprofesionalių mezgėjų.

Iš 1942 m. sausio 23 d. viršaičio rašto Ukmergės apskr. mokesčių inspekcijai sužinome, kad Musninkų valsčiaus savivaldybė „*turi savo žinioje į Vokietiją repatrijavusio Juliaus Šeflerio vandens malūną ir iš jo gauna pajamų už javų malimą*“. Ši įmonė, kurioje, be vedėjo Jono Kvietkausko, dirbo dar vienas darbininkas, buvo Virvėčiuose, bet nacmečiu turėjo Musninkų vandens malūno pavadinimą. Malūne per metus buvo galima sumalti 290 tūkst. kg (5800 centnerių) grūdų. Per 8 valandas girmomis buvo galima sumalti 15 cnt (centneris – 50 kg) rugių ir supikliavoti 5 cnt miltų. Geriems kvietiniams miltams pagaminti stigo dar vienu valcinių girnų, – apie tai irgi rašoma įstaigų susirašinėjimo dokumentuose.

Savivaldybė savo žinioje taip pat turėjo keturias žydams priklausiusias vilnos karšykla, kurios 1942 m. pradžioje vis dar buvo uždarytos. 1942 m. vasario mėn. jau veikė viena iš šių vilnų karšyklų, buvusi Musninkuose (anksčiau ši įmonė priklausė žydų tautybės savininkui Maušai Veinšteinui). 1942 m. minimoje karšykloje dirbo du žmonės, iš kurių vienas – Stasys Šidagys – buvo vedėjas. 1943 m. pradžioje šioje karšykloje dirbo tik vienas darbuotojas. Įmonė per metus galėjo perdirbti 5 tūkst. kg vilnų.

Prie 1942 m. vasario 13 d. rašto pridėtame valsčiaus pramonės įmonių sąrašė¹²⁸, be jau paminėtų įmonių, nurodytos dar šios (skliaustuose – savininko pavardė): Pāširvinčio plytinė (lauko) (Mykolas Juknevičius), Bajōriškių plytinė (lauko) (Romualdas Avlasevičius), Pažydės vandens malūnas (Kostas Vasiliauskas), Čiōbiškio vandens malūnas (Mykolas Steikūnas), Smailiū vandens malūnas (Rozalija Skuobienė), Bajōriškių vandens malūnas (Romualdas Avlasevičius).

1942 m. viduryje iš viršaičio pareikalauta žinių apie Musninkų valsčiaus lauko plytines ir kalkines. Pateiktoje informacijoje buvo nurodyta, jog neveikė nei R. Avlasevičiaus, nei M. Juknevičiaus plytinė, nors molio būta pakankamai. Kal-

¹²⁶ 1942 m. sausio 16 d. Musninkų valsčiaus amatininkų sąrašas, *ten pat*, b. 22, l. 2.

¹²⁷ 1941 m. sausio 17 d. žinios apie odos ir kailių dirbtuves, *ten pat*, b. 19, l. 3.

¹²⁸ 1942 m. vasario 13 d. raštas Panevėžio pramonės ir prekybos inspekcijai, *ten pat*, b. 19, l. 18.

kinių klodų taip pat buvo pakankamai, bet neveikė ir abi lauko kalkinės, priklausiusios Jonui Baronui (Rusŏkų kaime) ir Vladui Baumilui (Pakėrpės kaime). Nurodyta ir priežastis – stigo kuro. Galima suprasti ir kitą, rašte¹²⁹ nepaminėtą priežastį – nacmečiu ūkininkams reikėjo mažiau šių įmonių produkcijos, nes kaimuose nebuvo statybų.

1942 m. buvo įregistruota ir dar viena įmonė – Edvardo Jasinsko puodų dirbtuvė Kernavėje.

Minimame sąraše nenurodyta Musninkų pieno perdirbimo bendrovė. Tai buvo kooperatinė įmonė, nacmečiu oficialiai vadinta Musninkų pienine. Joje reikalų vedėjo pareigas ėjo Albinas Aldonis. Pieninė turėjo aštuonis pieno nugriebimo punktus. Jie buvo Kernavės miestelyje, Janiŏnių ir Užšilių kaimuose, taip pat Viršuliškių, Pėširvinčio, Mantiniŏnių, Pamusių dvarvietėse bei Vileikiškių palivarko sodyboje¹³⁰.

Kiti laikotarpio suvaržymai ir išbandymai

Vokišką reichsmarķę prilyginus dešimčiai sovietų rublių ir vokiečių kareiviams bei kitiems reicho gyventojams „iššlavus“ daugelio parduotuvių sandėlius, jau nacmečio pradžioje ėmė stigti daugelio prekių. Todėl didelę dalį maisto produktų ir kitų prekių gyventojai įsigydavo su kortelėmis. Musninkų valsčiuje kortelės prekinių santykių kasdienybės atributu tapo jau 1941 m. rudenį (miestuose – dar anksčiau). Vokiečių pareigūnai kortelėmis per savivaldos įstaigas kontroliavo įvairių prekių kiekius, rinko įvairiausius duomenis apie gyventojus. Iš 1941 m. lapkričio 2 d. į Ukmergę pristatyto viršaičio pažymėjimo kopijos sužinome, jog tuomet „gyventojų, kurie reikalingi aprūpinti duona, mėsa ir kitu maistu (gyventojai, kurie neturi žemės ir maistą perka) yra du šimtu (200)“¹³¹.

Buvo labai apribotos kilnojimosi ir keliavimo galimybės. Kiek tolimesnėms kelionėms (su krovniais – netgi už valsčiaus ribų) reikėjo specialių leidimų. Pagal nacių potvarkius 1941 m. rugsėjo mėn. net ir Čiŏbiškio katalikų bažnyčios parapijos klebonas Antanas Šležauskas, keliamas į Ālovės parapiją (Alytaūs apskr.), turėjo gauti viršaičio pažymėjimą, kuriame dar buvo parašyta, kad kunigą „lydi ir pervežinėja jo daiktus apylinkės ūkininkai“¹³². Be tokio pažymėjimo vokiečių „tvarkdariai“ pakeliui galėjo sulaikyti. Viršaičio pažymėjimo reikėjo ir ūkininkams, perkantiems kelis rąstus savo trobesių remontui. Pavyzdžiui, 1941 m. lapkričio 4 d. tokius pažymėjimus gavo Zigmąs Liktoravičius iš Kyžiáukos kaimo ir Kernavės miestelio gyventojas Mykolas Pociūnas. Tuos pažymėjimus jie turėjo pristatyti Máišiagalos girininkui.

Nacių okupacijos metais viršaitis turėjo rašyti ar pasirašyti daugybę įvairiausių savivaldybėje išduodamų ar tvirtinamų pažymėjimų ir leidimų, nes tik su jais buvo galima tikėtis nusipirkti pačių paprasčiausių daiktų. Štai Musninkų valsčiaus gyventojas Eugenijus Bereznauskas 1941 m. rugsėjo 9 d. gavo pažymėjimą „jungtuvių drapanų pirkimui“, o Jonas Ališauskas tik su viršaičio išrašytu pažymėjimu galėjo nusipirkti 3 kg cukraus. Viršaičio ar kitos savivaldos įstaigos pažymėjimo reikėjo ir kurui ar karvei nusipirkti, daiktams pervežti¹³³.

Dar labiau kontroliuoti bet kurias prekes naciai ėmėsi 1942 m. Į ypatingą

¹²⁹ 1942 m. birželio 7 d. Musninkų viršaičio raštas, *ten pat*, l. 64.

¹³⁰ 1942 m. gegužės 8 d. žinios apie Musninkų valsčių, *ten pat*, b. 17, l. 48.

¹³¹ *Ten pat*, b. 11, l. 226.

¹³² 1941 m. rugsėjo 20 d. Musninkų viršaičio pažymėjimas, išduotas A. Šležauskos kelionei į Ālovės parapiją, *ten pat*, b. 11, l. 100.

¹³³ Musninkų valsčiaus savivaldybės gaunamų leidžiamų raštų knyga, *ten pat*, b. 12, l. 3–15.

kategorią buvo išskirtos vadinamosios verpalinės medžiagos. Norint išigyti koki nors drabužį ar aprangos daiktėlį, pirmiausia reikėjo rašyti prašymą Musninkų maitinimo ir paskirstymo punkto vedėjui. Šis su savo raštininku kiekvienam prašančiajam užpildydavo nustatytos formos lapą. Tame lape skilčių pavadinimai ir instruktyvinis tekstas buvo parašytas lietuviškai ir vokiškai. Toks formalizuotas prašymas su keliomis sąlygomis bei prašytojo ir punkto vedėjo parašais patekdavo vokiečių pareigūnams, kurie dažniausiai spręsdavo, kam duoti teisę nusipirkti vieną ar kitą daiktą. O paskui dar reikėjo sulaukti, kol tas daiktas bus parduotuvėje ar sandėlyje.

1942 m. gruodžio mėn. Kaūkiškių kaimo gyventojas Antanas Gridziuška prašė teisės pirkti medžiagą savo penkiolikmetės dukters Juzės suknelei. Tarnautojas Pranas Didžiūnas tokio leidimo prašė aštuonmetės dukters Marytės suknelei. Vileikiškių kaime gyvenęs žemės ūkio darbininkas Justas Krivickas tikėjosi gauti leidimą pirkti medžiagą kelnėms. Česlovo Šeduikio mažametėms dukterims Nijolei ir Danutei reikėjo medžiagos žieminėms suknelėms, viršaičio J. Bareikos dukterims Irenai ir Marytei reikėjo medžiagos uniforminėms suknelėms. Užūšilių kaimo ūkininkas Vladas Radžiūnas prašė leidimo medžiagai savo šešiolikmetės dukters Valės vilniam paltui. Į „išganingąjį blanką“ buvo įrašytas ir Šalviškių vienkiemyje gyvenusios Filomenos Paulauskienės noras nusipirkti medžiagos skarelėms, Vindeikių gyventojos Rožės Žukauskienės pageidavimas pirkti medžiagos sijonui. Domininkas Misiūra iš Kaimynų kaimo ir Leonas Garbatavičius iš Pigąšių tikėjosi gauti leidimą pirkti kelnėms¹³⁴. Tai tik keli „pareiškimai gauti leidimui nusipirkti verpalinių medžiagų prekėms“ iš daugelio.

Beje, prieš tai dar reikėjo rašyti prašymus ant paprastų popieriaus lapų dėl visų pageidaujamų prekių. Pavyzdžiui, į tokį preliminarinį 1942 m. lapkričio 12 d. prašymą „Musninkų valsčiaus prekių paskirstymo vedėjui“ vindeikietė Aldona Jankūnaitė, Ukmergėje besimokiusi aštuntos klasės gimnazistė, įrašė kaliošus, porą kojinių ir medžiagą „vilnonei suknetei“. Prašymą žodžiais „tikrai reikalinga“ ir savo parašu patvirtino klasės auklėtojas (atrodo, kun. E. Simaška). Šeštaklasei vindeikietei Onai Jankūnaitėi reikėjo botų, kojinių ir medžiagos suknelei. Ir tai patvirtino klasės auklėtoja M. Noreikaitė. Kaišiadorių gimnazijoje mokėsi Albina Penkauskaitė ir Feliksas Penkauskas (iš Rusių Rągo kaimo). Jie 1942 m. irgi parašė prašymus, patvirtintus gimnazijos antspaudais ir pedagogų parašais. Vienam jaunųjų musninkiečių reikėjo palto, suknelės, botų ir kojinių, kitam – palto, medžiagos kostiumui ir kaliošų¹³⁵.

Būta ir kolektyvinių paraiškų. Štai Širvintų progimnazijos direktorius 1942 m. spalio 30 d. įteikė Musninkų valsčiaus viršaičiui sąrašą, kuriame nurodė toje mokykloje besimokančius musninkiečius, kuriems reikia drabužių ir avalynės. Tuomet šios aukštesniosios mokyklos pirmojoje klasėje mokėsi Irena Bareikaitė, Alfonsas ir Evaldas Tamošiūnai, Julija Daveikaitė, antrojoje – Leokadija Mlinskaitė, Vladė Kazlauskaitė, Valerija Sipavičiūtė, Valentina Vilkelytė, Valerija Radžiūnaitė, Ona Jakiūnaitė, Jonė Saltanavičiūtė, Elena Vainilaitė, Birutė Kvietkauskaitė, Albinas Haika, Jonas Vytautas Jakiūnas, Antanas Kancleris, Henrikas Klimašauskas, Kazys Motiejūnas, Zenonas Tamošiūnas,

¹³⁴ Min. pareiškimai (1942 m. gruodžio – 1943 m. sausio mėn.), *ten pat*, b. 55, l. 84–110.

¹³⁵ Prašymai Musninkų valsčiaus Paskirstymo punkto vedėjui, *ten pat*, l. 119–122.

Stepas Vilkelis, trečiojoje – Vytautas Naraškevičius, Jonė Naraškevičiūtė, Jonė Mišūraitė, Juozas Kurgonas, Viktoras Kybartas, Jonė Usavičiūtė, Aldona Autukevičiūtė, ketvirtojoje – Aldona Akstinavičiūtė, Marija Bareikaitė, Jonas Baronas, Juozas Glinskas, Elena Gridziuškaitė ir kiti Musninkų valsčiaus jaunuoliai¹³⁶. Šiame sąraše prie pavardžių prirašyta pastabų apie kelių moksleivių išsiregistravimą iš gyvenamos vietos, leidimų pirkti numeriai, „taškų“ skaičius už gautą prekę ir pan.

O Kernavės pradžios mokyklos tėvų komitetas 1942–1943 m. žiemą rašė:

„Maloniai prašome leisti pirkti Kernavės pradžios mokyklos mokiniams medžiagos reikalingiausiems drabužiams. Mokykloje yra virš 30 mokinių. Dabartiniu metu yra keli vaikai, kurie negali mokyklos lankyti, nes visiškai neturi kuo apsivilkti. Kurie lanko, baigia plėšyti paskutinius drabužėlius./.../. Malonėkite paskirti tam tikrą skaičių metrų (nors po porą vienam mokiniui) mokyklai, taip kaip buvo daroma su batukais. /.../“¹³⁷.

Kaip matyti iš šio prašymo, anksčiau kernaviškiams pavyko išsirūpinti šiek tiek avalynės. Į moksleivių sąrašą buvo įrašyta trylika vaikų: Marytė Binkevičiūtė, Jadzė Stuckaitė, Ona Borsukaitė, Verutė Palionytė, Teodora Palionytė, Česlovas Sinkėvičius, Vytukas Puzinas, Aldutė Graužinytė, Zosė Daveikaitė, Steputė Puzinaitė, Adomas Lazarevičius, Jonas Rickevičius ir Gertrūda Kanevičiūtė¹³⁸.

Ukmergės įstaigose prašymai ir pareiškimai buvo tikrinami, ar juose minimi žmonės turi teisę gauti leidimus pirkti prašomus daiktus. Tad kiekvienas medžiagos metras, reikalingas suknelei ar kitam drabužiui pasiūti, buvo svarstomas keliose įstaigose, kol pasiekdavo siuvėją.

Kartais, turbūt gavus papildomą drabužių, kojinių ir audinių medžiagos prekių kiekį, leidimai buvo išduodami „supaprastintu“ keliu – be ilgos prašymų procedūros. Gavus tokią teisę ir nusipirkus prekę, iš pirkėjo turimų „taškų“, apie kuriuos jau minėta, sumos išskaičiuodavo daikto vertę atitinkantį „taškų“ skaičių. Į tokių leidimų gavusių žmonių 1942 m. pabaigos ar 1943 m. pradžios sąrašą buvo įrašytos 174 prekės, nurodyti jų būsimi „nešiotojai“. Pavyzdžiui, naujagimio Kasparavičiaus (Aleksandro, neaišku – tėvo ar sūnaus vardas) baltiniai buvo įvertinti 54 „taškais“, Tito Šato vyriški baltiniai – 80, Renės (Irenos) Bareikaitės kojinės – 12 „taškų“¹³⁹ ir t. t.

Tad nacių ekonominė politika paralyžiavo bent kiek normalesnius prekinis-piniginius santykius. Apie 1942 m. apie tai Musninkų valsčiaus viršaitis rašė:

„Mugninkų miestelyje iki 1941 metų rudens buvo turgai, kuriuose ūkininkai savo ūkiškus gaminius parduodavo, nuo 1941 metų rudens turgai uždaryti ir iki šio laiko neatidaryti. Musninkų miestelyje yra žemės ūkio kooperatyvas, kuris visus valsčiaus gyventojus aprūpina reikiamomis prekėmis“¹⁴⁰.

¹³⁶ 1942 m. spalio 28 d. Širvintų valstybinės progimnazijos moksleivių sąrašas, *ten pat*, l. 112.

¹³⁷ Kernavės pradžios mokyklos tėvų komiteto prašymas, *ten pat*, l. 114.

¹³⁸ 1942 m. lapkričio 28 d. Kernavės pradžios mokyklos mokinių, kuriems reikia avalynės, sąrašas, *ten pat*, l. 113.

¹³⁹ Min. sąrašas, *ten pat*, l. 1.

¹⁴⁰ 1942 m. gegužės 8 d. žinios apie Musninkų valsčius, *ten pat*, b. 17, l. 48.

Nedaug ką buvo galima nusipirkti ir už „punktus“, skiriamus už pristatytą žemės ūkio produkciją, nes vis labiau stigo net pačių būtiniausių prekių. O prekiauti pagal tikrąją rinkos kainą naciai visai trukdė ir baudė prekeivius kaip spekuliantus. Tad plėtėsi natūrinių mainų santykiai. Dažnai įvairūs daiktai buvo mainomi į maisto produktus.

Vokiečių pareigūnai sumažino gyventojams ir įstaigoms kuro normas. 1942 m. pabaigoje valsčiaus viršaitis rašė apskrities Viršininkei, kad „*skirtas vietos gyventojams aprūpinti kuru malkų kiekis labai mažas*“¹⁴¹.

Blogėjančius Lietuvos gyventojų ir lietuvių savivaldos įstaigų santykius su okupantų institucijomis dar paaštrino 1943 m. pavasarį, kuomet lietuviai sužlugdė savo jaunuolių mobilizaciją į nacių sumanytą lietuvių SS legioną, kilusi įtampa. Šis pasipriešinimas – tai buvo viena svarbiausių lietuvių antinacinės rezistencijos akcijų, kurios svarba ir reikšmė istoriografijoje dar nepakankamai įvertinta.

Po to vokiečių okupacinė valdžia pradėjo represijas prieš lietuvių inteligentiją, uždarė aukštąsias mokyklas Kaunė, Vilniuje ir Šiauliuosė. Naciai ėmė ne tik verbuoti, bet ir gaudyti žmones ne tik į darbus Vokietijoje, bet ir į kariuomenę. Daug žmonių buvo priversti slapstytis. Nedaug trūko, kad Lietuvos kaimuose ir miškuose atsirastų ginkluoti lietuvių patriotų būriai.

Vėliau įtampa kiek atlėjo. Lietuvių rezistencinės organizacijos toliau tęsė neginkluotą pasipriešinimą ir kaupė jėgas kovai prieš bolševikus. 1944 m. vasario–kovo mėn. į sudarytą Vietinę rinktinę, kuri pagal susitarimą su vokiečių karine vadovybe turėjo veikti tik Lietuvos teritorijoje, įstojo ir nemažai Musninkų valsčiaus jaunuolių. Tarp jų – Santariškių vienkiemyje gyvenęs Česlovas Aniūkštis (21 metų amž.)¹⁴². Musninkų valsčiaus gyventojai Vietinei rinktinei, kurią Lietuvos gyventojai laikė būsimos atkuriamos Lietuvos kariuomenės branduoliu, suaukojo 49 metrus drobės¹⁴³.

Nuo 1943 m. lapkričio 6 d. viršaičiui ginti Musninkų valsčiaus interesus šiek tiek galėjo padėti ir Ukmergės apskrities Viršininke patarėju patvirtintas musninkietis Stasys Vilkevičius¹⁴⁴.

Nuo išvežimo į darbus galėjo išgelbėti pažymėjimas, kuriuo būdavo įrodoma, jog į sąrašus įrašytas asmuo yra nepakeičiamas ūkyje (nuo to priklausė vokiečių surenkamos prievolės) ar tam tikroje įstaigoje. Tuo ir naudojosi viršaitis su seniūnais. Daug jaunuolių nuo priverstinės kelionės į Vokietiją ar į vokiečių kariuomenę apsaugojo ir Pakalniškių kaimą globojęs seniūnas Antanas Stravinskas. Jis sumaniai lengvino ir skirtų darbų su arkliais našta, kuria naciai labai vargino Musninkų ūkininkus. Ūkininkai būdavo išpėjami apie vokiečių pareigūnų „vizitus“¹⁴⁵.

Vokiečių *arbeitsamtas* nustatydamo žmonių skaičių, kurį valsčius turėdavo pasiųsti į darbus Vokietijoje. Musninkų valsčiui paskutinį kartą tokia darbininkų „norma“ buvo skirta 1944 m. balandžio mėn. Tuomet iš visos Ukmergės apskrities naciai tikėjosi išvežti 650 žmonių, iš kurių – 35 musninkiečius¹⁴⁶. Tačiau beveik visada vokiečiams tekdavo tenkintis mažesniu darbininkų skaičiumi.

¹⁴¹ 1942 m. gruodžio 11 d. Musninkų viršaičio raštas, *ten pat*, l. 167.

¹⁴² 1944 m. gegužės 4 d. Musninkų valsčiaus viršaičio pažymėjimas, *LCVA*, f. 1696, ap. 3, b. 62, l. 95.

¹⁴³ Lietuvos Vietinės rinktinės Ukmergės apskrities komendantūros pakvitavimas, *ten pat*, l. 99.

¹⁴⁴ Apskrities Viršininke pranešimas, *ten pat*, b. 80, l. 31.

¹⁴⁵ Min. V. Puzino atsiminimai.

¹⁴⁶ Ukmergės apskrities Arbeitsamto nustatytas darbininkų skaičius valsčiams, *LCVA*, f. 1696, ap. 3, b. 62, l. 106.

Dėl nevykdomų prievolių ir darbininkų siuntimo planų ne kartą pavojus būti suimtam buvo iškilęs ir viršaičiui Jonui Bareikai, ir seniūnams. Tai aiškiai matyti kad ir iš 1944 m. gegužės 25 d. Ukmergės apskrities Viršininko rašto:

„Ukmergės Arbeitsamto įsakymu kiekvienas viršaitis ir kiekvienas seniūnas su visa savo šeima atsako už darbininkų reikalaujamo skaičiaus nepristatymą. Balninkų valsčiaus viršaitis už atsisakymą duoti darbininkų vakar žandarmerijos buvo suimtas ir išsiųstas į Panevėžį trims mėnesiams darbams (į darbo ar koncentracijos stovyklą – S. B.). Tas pats gresia Širvintų ir Musninkų valsč. viršaičiams. Aš dar kartą prašau dėti visas pastangas, kad jūsų valsčiui skirtų darbininkų kiekis kuo skubiausiai būtų pristatytas į Ukmergę. Vieton pabėgusių darbininkų pristatyti kitus tos pačios šeimos narius ir išaiškinti, kad kol neprisistatys pabėgęs asmuo į darbovietę, tai kitas jo šeimos narys vieton skirtos prievolės dirbti tris mėnesius turės dirbti neribotą laiką... /.../“¹⁴⁷.

Kaip rodo Musninkų katalikų bažnyčios mirusiųjų metrikų knygos įrašai, dauguma musninkiečių neprisitaikė prie nacių okupacijos metais pablogėjusių gyvenimo sąlygų bei sunkiau pasiekiamo medicininio aptarnavimo. Štai 1942 m. Musninkų parapijoje mirė 68 žmonės. Daugelio jų mirties priežastys buvo tokios išgydomos ligos, kaip plaučių uždegimas, kokliušas, voties komplikacija ar kas nors panašaus. Keliolika vaikų mirė nesulaukę nė vienerių metų (daugiausia dėl plaučių uždegimo)¹⁴⁸. 1943 m. mirusiųjų įrašyta mažiau – tik 48 (iš jų – devyni kūdikiai iki vienerių metų). Tačiau 1944 m. iki liepos 16 d. (nacmečio pabaiga) parapija vėl neteko daug žmonių (įregistruotos 38 mirtys, iš jų – šeši kūdikiai iki vienerių metų)¹⁴⁹.

Tarp 1942 m. Musninkų parapijos mirusiųjų buvo kovo 23 d. Vilniuje „*nuo bombos sprogo iš orlaivio*“ (sovietų aviacijos antskrydžio metu) nukentėjęs valsčiaus tarnautojas Stanislovas Vilkevičius (41 metų amž.) ir „*nuo subadyto buliaus*“ miręs 85 metų našlys Antanas Verikas (Mugninkėlių kaimas). Tais metais mirė ir daugiau ilgaamžių: Kaimynų kaime – 90-metė Uršulė Radžiūnienė, Vindeikių kaime – bendramžė Brigita Naraškevičienė, Katūniškių kaime – tiek pat metų turėjusi Ona Judickienė, Grabliaučiznos kaime – 87 metų sulaukęs Juozapas Ališauskas ir t. t. Bet buvo ir beprasmiškų mirčių, kaip antai: Plotų vienkiemyje kirviu užkapotas Juozapas Vaitiekūnas (70 metų amž.) ar nuo inkstų uždegimo miręs Pasketerių vienkiemyje gyvenęs dar jaunas eigulys Stanislovas Šniras (40 metų amž.)¹⁵⁰.

1943 m. Musninkų miestelyje mirė net 98 metų sulaukusi senolė Teofilė Kalinauskienė. Devyniasdešimties metų sulaukę Anapilin išėjo dar trys Musninkų parapijiečiai: Kamilė Nedzveckienė (Narvėdiškio k.), Uršulė Pileckienė (Smaliū k.) ir Adomas Pirtinas (Užūšilių k.). Nuo sovietų partizanų kulku žuvo policininkas Juozapas Brindza (40 metų amž.). „*Nuo nužudymo dalgiu*“ mirė mokesčių inspektorius Boleslovas Diržys (30 metų amž.). 1944 m. (nacmečio paskutiniu pusmečiu)

¹⁴⁷ Ukmergės apskrities Viršininko telefonograma visiems valsčių viršaičiams, *ten pat*, l. 16.

¹⁴⁸ Musninkų bažnyčios mirusiųjų metrikų knyga (pradėta 1940 m. rugpjūčio 16 d.), l. 11–23.

¹⁴⁹ *Ten pat*, l. 23–31.

¹⁵⁰ *Ten pat*, l. 15–23.

mirė 96 metų amžiaus sulaukęs Pigėšių kaimo senolis Kazimieras Jankauskas (nuo gripo), tik peržengę devyniasdešimties metų ribą – Uršulė Jatkauskienė (Pabėržės k.), Marijona Žinienė (Musninkų dvarvietė), Justinas Danilevičius (Skėtėrių k.), metais mažiau – Stanislovas Valentinavičius (Musninkų miestelyje)¹⁵¹.

Pirmieji nacmečiu gimę vaikai buvo Juozapas Vasiukevičius (gim. 1941 m. birželio 25 d. Kaimynų kaime) ir Leontyna Ašakaitė (gim. liepos 6 d. Užūšilių kaime). Berniuką krikštijo vikaras kun. Juozas Voveris, o mergaitę – klebonas kun. Levas Markuckis. Įdomu tai, kad 1941 m. birželio 22–24 d. buvo pakrikštyti net penki didesni vaikai. Iš jų tik Danutė Sofija Liktoravičiūtė buvo gimusi 1941 m. (Liulėškių kaime), o kiti krikštijamieji buvo jau paaugę. Pirmąją Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo dieną kartu su mažąja Liktoravičiūte buvo pakrikštyti Klaipėdos mieste 1938 m. gimęs Justinas Algirdas Vitkūnas ir 1940 m. spalio mėn. Kaune gimusi Stanislava Birutė Vitkūnaitė. Abiem pastariesiems vaikams 33 metų inžinierius Justinas Vitkūnas ir jo žmona Stanislava (buv. Laurinavičiūtė) suteikė savo vardus. Krikšto tėvais buvo Vladas ir Bronė Vitkūnai. Iš 1942 m. gimusiųjų buvo Modesta Danutė Ikanevičiūtė (Valiūkiškiai), Vytautas Kancleris (Kaimynėliai), Zofija Milda Verikaitė (Vindeikiai), Jonas Puzinas (Pakalniškiai), Stanislovas Jankūnas (Vindeikiai), Zofija Stravinskaitė (Ardiškis), Kazys Virginijus Maksimovas (gim. 1942 m. vasario mėn.; tėvas – sovietų armijos leitenantas rusas, motina – Vladislava Maksimovienė (Vilkelytė), Aldona Piškinaitė (Kaimynai), Danutė Angelina Šaduikytė (Mančiūšėnai); Musninkų vls. Vileikiškių mokyklos mokytojo duktė ir kiti. Iš 1943 m. gimusiųjų – Vladas Kalesnykas (Musninkų mstl.), dvyniai Stasys ir Jonas Jankūnai (Vindeikiai), Boleslovas Antanas Diržys (Musninkų mstl.), gimė netrukus po tėvo nužudymo, Ieva Karčiauskaitė (Katūniškiai), Antanas Baronas (Pigėšiai) ir kiti. Kai kurių šių vaikų motinos netekėjusios. Nacmečiu Musninkų bažnyčioje buvo pakrikštyta ir kituose Lietuvos valsčiuose gimusių vaikų. 1944 m. Musninkų bažnyčios kunigai pakrikštijo ir kelis vokiečių evakuotus rusų vaikus. Jų krikšto tėvais buvo lietuviai. 1944 m. gegužės mėn. Širvintų krašte atbėgėlių šeimoje gimusios rusaitės Marijos Kuzminos krikšto tėvai buvo viršaitis Jonas Bareika ir Vladislava Maksimovienė (Vilkelytė)¹⁵².

Reikia pažymėti, kad Musninkų valsčiaus katalikų bažnyčios parapijose sielovados darbą atlikę kunigai daugeliui žmonių padėjo ištvirti okupacijų laikotarpio negandas. Didelis pastoracinio darbo, psichologinės, socialinės ir kitokios paramos krūvis teko Musninkų Švč. Trejybės bažnyčios dvasininkams, kai kada turėjusiems padėti ir kaimyninių parapijų katalikams. Musninkų bažnyčios klebonu iš pradžių buvo kun. Levas Markuckis. Jam padėjo vikaras kun. Juozas Voveris. Pastarasis 1943 m. tapo klebonu, o kun. L. Markuckis Musninkuose liko altarista. Kernavės Švč. M. Marijos Škaplierinės bažnyčioje klebonu buvo kun. Zenonas Baužys, Čiobiškio šv. Jono Krikštytojo bažnyčioje – kun. Liudvikas Puzonas¹⁵³.

Pirmiausia katalikų bažnyčios kunigų ir pradžios mokyklų mokytojų pastangomis 1943–1944 m. Musninkų valsčiuje, kaip ir visoje Lietuvoje, sustiprėjo blaivybės sąjūdis. Tačiau ne visi įstengė

¹⁵¹ *Ten pat*, I, 23–38.

¹⁵² Musninkų Rymo Katalikų bažnyčios gimusiųjų metrikų protokolų knyga (pradėta 1940 m. rugpjūčio 20 d.), I, 30–190.

¹⁵³ Kun. Nikodemo Švogžlio-Milžino rašyti tekstai apie Musninkų, Kernavės ir Čiobiškio katalikų bažnyčios parapijas (rankraščių kopijos gautos iš K. Misiaus).

atsispirti neigiamiems įpročiams, piktnaudžiavo alkoholiniais gėrimais, net triukšmaudavo viešose vietose. Kai kurie iš tokių triukšmadarių pateko ir į archyvo šaltinius.

Štai 1944 m. gegužės 6 d. laikinai ėjęs Musninkų policijos punkto vedėjo pareigas Juozas Kalesnykas nutarė į Musninkų savivaldybės areštinę uždarytus „*girtus ir keliančius triukšmą Žukauską Stasį ir Naruškevičių Bronių, gyv. Vindeikių kaime, laikyti iki išsiblaivėjimo*“. Toks pat sprendimas tą dieną buvo priimtas ir „*dėl girtų ir keliančių triukšmą*“ Kaimynų kaimo gyventojų Juozo Lėlio ir Petro Baranausko¹⁵⁴.

Su Musninkų policija nemalonių reikalų turėjo ir kai kurie kiti musninkiečiai. 1942 m. liepos 9 d. policijos punkto vedėjas Kazimieras Kronkaitis surašė protokolą Musninkų miestelio gyventojui Aleksui Virbaliui, kuris „*pririšo savo arklį miestelio centro aikštėje prie valsčiaus savivaldybės išsodintų liepaičių, ir arklys augančias liepeles išsukinėjo ir vieną visai nulaužė. Be to, apteršė aikštę arklio išmatomis. Aleksas Verbylius gerai žinojo, kad arklys rišti miestelio aikštėje yra griežtai draudžiama, bet jis tai padarė tikrai tyčiomis, kad griauti tvarką ir naikinti medelius.../.../*“¹⁵⁵. Policijos protokolą pasirašė ir du liudytojai – Juozas Kalesnykas ir Juozas Laurušonis. Protokolas, kuriame prašoma nubausti neatsakingą musninkietį, liepos 13 d. buvo nusiųstas Ukmergės apskrities Viršinininko įstaigai.

Būta ir kitokių konfliktų, kurie buvo sprendžiami Ukmergėje. Pavyzdžiui, Mantiniūnų pieno pristatymo (nugriebimo) punkto vedėjas J. Kvietkauskas raštiškai paprašė viršaičio, kad šis nubaustų Karolį Lučiūną „*už nevežimą pieno iš punkto į pieninę*“. Savo ruožtu viršaitis K. Lučiūna „*už nedavimą pastoties*“ paprašė nubausti apskrities viršinininko¹⁵⁶. Atrodo, kad dar aštresnis konfliktas buvo kilęs tarp savivaldybės ir Čirkų kaimo gyventojų Juozo Stankevičiaus. Jį prašyta nubausti „*už nedavimą pastoties ir netaisydamą kelių*“. Kaip matyti iš viršaičio rašto, J. Stankevičius 1942 m. net tris kartus neatliko pagal nustatytą eilę darbo su savo arkliais valsčiaus naudai įpareigojimų: kovo mėn. nevežė mokyklai malkų, liepos mėn. neatliko darbo taisant kelius, o rugpjūčio 8 d. „*be pateisinamos priežasties*“ nevežė sviesto į Vilniaus „Pienocentrą“¹⁵⁷.

Tačiau tokių konfliktų, sprestų ne Musninkų valsčiuje, buvo palyginti nedaug. Visuomenės gyvenimo pavojai ir sunkumai bei įvairios ypatybės nacmečiu reikalavo didesnio žmonių susiklausymo. Todėl iškylantys nesusipratimai daugiausia buvo sprendžiami diplomatiškai ir pagal paprotinę teisę. Tai leido musninkiečiams lengviau ir sutartinau priešintis ypač skaudiems nacių reikalavimams, nevykdyti dalies reikalaujamų prievolių. Nesiplečiant apie tautinės antinacinės rezistencijos aspektus, galima teigti, jog Musninkų valsčiuje pasireiškė visos šio pasipriešinimo formos. Musninkiečiai dalyvavo ne tik iš dalies blokuodami žemės ūkio produktų pristatymo prievoles, darbininkų ir karo talkininkų (važnyčiotojų) ir kitas mobilizacijas, bet kartu su visos Lietuvos gyventojais sužlugdė nacių sumanytą Lietuvii SS legiono sudarymą, slėpė persekiojamus žydus ir kitus besislapstančius žmones, dalyvavo kultūrinėje kovoje ir pan.

¹⁵⁴ 1944 m. gegužės 6 d. policijos punkto vedėjo nutarimai, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 62, l. 123 ir 127.

¹⁵⁵ 1942 m. liepos 9 d. Musninkų policijos punkto protokolas, *ten pat*, l. 32.

¹⁵⁶ 1942 m. rugsėjo 30 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities viršinininkui, *ten pat*, b. 30, l. 30.

¹⁵⁷ 1942 m. rugpjūčio 11 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Ukmergės apskrities viršinininkui, *ten pat*, l. 28.

Žydų gelbėjimas

Kaip vieną iš antinacinės rezistencijos išraiškų (ir labai pavojingą) galima išskirti žydų gelbėjimą. Musninkų valsčiuje buvo gelbėjami ir slapstomi tiek vietiniai žydai, tiek atvežti iš kitų Lietuvos miestų ir apskričių. Duomenų apie tai nėra daug, nes neretai apie valsčiaus ūkininkų ir kitų musninkiečių šią pavojingą veiklą neretai nežinojo net slėpėjų vaikai. Kitais atvejais vienam ar keliems žydams gelbėti ir slėpti susidarydavo kelių asmenų ar šeimų branduoliai (grandys), neretai išaugdavę iki keliolikos vienas kitu pasitikėjusių žmonių kolektyvo¹⁵⁸.

Žydų tautybės vaikai su padirbtais metrikais buvo slepiami seserų vienuolių administruojamoje Čiobiškio vaikų prieglaudoje. Apie tai žinoma nedaug. Ukmergės apskrities socialinio aprūpinimo įstaigos vedėjas į šią prieglaudą atvežė du Kauno žydų vaikus – Chaimą Zevę ir Elą Grilich. Po kažkieno skundo tiedu vaikai buvo patekę į lietuvių saugumo policijos Ukmergės skyriaus įstaigą. Tačiau saugumo įstaigos viršininkas, nors ir rizikuodamas, kai liko vienas su minėtu globėju (vedėju), gražino jam vaikus, kurie paskui Čiobiškyje laimingai sulaukė nacių okupacijos pabaigos¹⁵⁹. Vėliau prieglaudoje buvo apgyvendinta ir daugiau vaikų, išvežtų iš Kauno žydų geto. Čiobiškyje iki nacmečio pabaigos slėptų kitų šešių žydų tautybės vaikų grupėje buvo išgelbėta ir Estera Elinaitė, vėliau tapusi žymia pianiste. Gelbstint šiuos vaikus, iš pradžių dalyvavo Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, Danutė ir Vladas Zubovai, Natalija ir Vytautas Likevičiai ir kiti žydų gelbėtojai¹⁶⁰.

Per visą nacmetį išliko Mantinionių dvarvietėje iki 1940 m. gyvenęs Rubinas Kronikas. Dvi seseris Kronikaitės ilgai slapstė ir išlaikė Musninkų policijos pareigūnas Juozapas Brindza, vėliau žuvęs nuo sovietų partizanų kulkos. Žmonės ne kartą matė, kaip slepiamų žydaičių tėvas Rubinas Kronikas (jis iki 1940 m. gyveno buv. Mantinionių dvaro sodyboje) vakarais eidavo pas savo dukteris, kurios buvo slepiamos Virvėčių kaimo sodybos troboje ir pirtyje¹⁶¹. Joms maistu ir kitaip padėjo taip pat kiti musninkiečiai, kurių pavardės dabar nežinomos. Tarp išgelbėtų Musninkų valsčiaus žydų buvo ir 1918–1920 m. kovų savanoris Girša Liachtas. Tarp Giršos Liachto gelbėtojų buvo ir iš jo žemę nuomojęs Feliksas Bernotas. Žydus gelbėjo ir slapstė taip pat Marcinkai ir prie Kernavės gyvenę kiti ūkininkai¹⁶².

Kai kas iš gelbėtojų kaimynų suprato, kur slepiami žydai, bet neišdavė, kartais net padėdavo maistu ar kitaip. Tad vokiečiai apie šiuos slepiamus žydus nesužinojo. Tie per visą nacmetį išslapsyti žmonės kartu su 1941 m. į Rusiją ar kitur pasitraukusiais Musninkų žydais sudarė apie 10–15 proc. ikikarinės valsčiaus žydų bendruomenės, išgyvenusios nacmečio holokaustą.

Sovietų partizanai ir lenkų Armija krajo va

Musninkų valsčiuje nacmečiu kirtosi ne tik nacių ir lietuvių savivaldos interesai. Tarp valsčiaus gyventojų atra-

¹⁵⁸ Buchaveckas S. Lietuvos inteligentijos vaidmuo gelbstint žydus nacių okupacijos metais, *Lietuvių Katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1999, t. 14, p. 246.

¹⁵⁹ Jakubickas S. *Dienos įvykių sūkuriuose 1915–1986 m.*, Boston, 1987, p. 188–190.

¹⁶⁰ *Ir be ginklo kariai*, sudarė S. Binkienė, Vilnius, 1967, p. 78–80.

¹⁶¹ Min. F. Vaicekauskienės surinkta medžiaga; Juozapo Kanclerio (gim. 1934 m.) atsiminimai, užrašyti R. Tamašausko 2001 m.

¹⁶² Viktorijos Ceciūnienės (Adomavičiūtės; gim. 1931 m. Pakalniškių k.) atsiminimai užrašyti R. Tamašausko 2001 m.; min. L. Vaicekausko atsiminimai ir kiti šaltiniai.

mos ieškojo dar dvi karinės-politinės jėgos. Tai sovietų partizanai ir lenkų Armijos krajos partizanų būriai.

Sovietų parašutininkai kaimyniniuose valsčiuose buvo nuleisti jau 1942 m. pavasarį. Tačiau dauguma tų grupių dalyvių greitai žuvo, kai kurie pasidavė lietuvių policijai, dar kiti atsisakė prosovietinės veiklos. Iš neatsisakiusių kovos su vokiečiais buvo 1942 m. parašytu nuleistas desantininkas Konradas Lisauskas, kurį laiką po savo grupės sunaikinimo besislapstęs tėviškėje Siesikų valsčiuje. 1943 m. K. Lisauskui iš pabėgusių sovietų karo belaisvių ir kitų įvairaus likimo žmonių pavyko suburti sovietų partizanų būrį. Jis vėliau buvo pavadintas kiek keistoku vardu – būriu „Už Tarybų Lietuvą Nr. 3“ (jame pavaduotojas buvo Ilja Gopa, komisaras – Ivanas Gagarinas). 1943 m. pabaigoje ir 1944 m. K. Lisausko vadovaujami partizanai daugiausia veikė Siesikų, Širvintų ir Musninkų valsčiuose, kurių miškuose buvo išsirengę slėptuves. Musninkų valsčiaus vakarinėje dalyje (Lapėlių, Čiobiškio ir Astrūvkos apylinkėse) jie turėjo nemažai šalininkų ir ryšininkų (ypač tarp rusų tautybės ar kilmės gyventojų). 1944 m. pradžioje būryje tebuvo keturiolika žmonių. Nacių okupacijos pabaigoje, kai sovietų partizanų skaičius padidėjo iki 90, jie buvo išskirstyti į kelias grupes.

Tuo tarpu Musninkų valsčiaus rytinėje dalyje savo šalininkų ir ryšininkų turėjo Armija krajoja. Rytų Lietuvoje jos būriai kovojo ne tiek prieš vokiečius, kiek prieš lietuvių administraciją ir policiją, taip pat prieš sovietų partizanus. Jie stengėsi įbauginti mokytojus ir naikinti lietuviškų mokyklų tinklą. Ypač persekiojo nacių iš Seinų ir Punsko apylinkių atkeltus lietuvius.

Prieškario Lenkijos oficialiosios ideologijos principais vadovavęsi Armijos krajos būriai veikė abipus ribos su Máišiagalos valsčiumi. 1943 m. lenkų partizanų grupės ilgam apsistodavo jiems prijautusių sulenkėjusių ūkininkų sodybose Kernavės apylinkėse. Tačiau Musninkų valsčiuje didesnių antpuolių jie nesurengė. Lenkų partizanus labiausiai rėmė keli vienkiemiuose gyvenę stambieji ūkininkai. Armijos krajos būrio dalyviu tapo 1941 m. komjaunuoliu buvęs siuvėjas iš Katūniškių kaimo¹⁶³.

Tiek sovietų partizanai, tiek ir Armijos krajos būriai rengė „rekvizicinius“ reidus. Jų metu iš šioms pagrindžio jėgoms nepalankių ūkininkų buvo atiminėjami maisto produktai, drabužiai, o kartais ir arkliai, vežimai ir kt. Labiausiai kentėjo patriotiškų nuostatų lietuvių sodybos. Nežinia, kiek buvo nuo sovietų ir lenkų partizanų nukentėjusių civilių musninkiečių. Žinoma, kad 1943 m. per susišaudymą su sovietų partizanais, vykusį tarp Rusokų ir Kunigiškių kaimų, žuvo Musninkų policijos vachmistras Juozapas Brindza. Kitomis aplinkybėmis, pasiūstas į Rytų Lietuvą, Musninkų policininkas Vacys Bareika pateko į sovietų partizanų nelaisvę ir vėliau tapo jų būrio dalyviu¹⁶⁴.

Abiejų pakraipų, priešišku Lietuvos valstybingumui, partizanai ypač suaktyvėjo nacių okupacijos pabaigoje, taip trukdydami lietuvių savivaldos pareigūnų, policijos, o Armija krajoja – dar ir lietuviškų mokyklų veiklai. Tačiau Musninkų valsčiuje paralyžiuoti šių įstaigų veiklos, kaip tai atsitiko daugelyje Vilniaus, Eišiškių, Gervėčių ir Svyrių apskričių valsčių¹⁶⁵, Armijai krajojai nepavyko.

¹⁶³ Min. L. Vaicekausko rankraštis.

¹⁶⁴ *Ten pat.*

¹⁶⁵ Zizas R. Armijos krajos veikla Lietuvoje 1942–1944 m., *Armija krajoja Lietuvoje*, Vilnius–Kaunas, 1995, p. 14–39; Buchaveckas S. Rytų Lietuvos mokyklos ir Armija krajoja 1941–1944 m., *ten pat.*, p. 40–56.

Musninkiečiai karo ir okupacijų verpetuose

Kaip jau akivaizdu iš straipsnyje pateiktų faktų, nuo 1940 m. vasaros prasidėję okupacijų ir karo laikotarpio įvykiai labai pakoregavo daugelio Musninkų valsčiuje gyvenusių šeimų ir atskirų žmonių likimus. Prieš vietos gyventojus buvo naudojama įvairiausia prievarta, neretai virsdavusi genocidiniais recidyvais.

Po sėkmingo lietuvių antisovietinio sukilimo 1941 m. birželio mėn. Vokietijos kariuomenės vadovybė siūlė nacių vadovybei į kovą prieš Raudonąją armiją pasitelkti ir lietuvių dalinius, tačiau tą vasarą Hitleris tokius Lietuvos aukštų kariškių ir Laisvosios vyriausybės pasiūlymus kategoriškai atmetė, tikėdamasis išsiversti savo turimomis karo pajėgomis. Be to, vokiečiai tuomet vengė sudaryti lietuvių karinius dalinius ir dėl to, jog tai reikštų tam tikro Lietuvos valstybingumo pripažinimą. Tuo tarpu į darbus, iš pradžių daugiausia Rytprūsiuose, nuimti žemės ūkio derliaus Lietuvos gyventojai buvo pradėti siųsti jau 1941 m. vasaros pabaigoje. Daliai sovietų aktyvistų (ir 1940–1941 m. į bolševikų surengtų mitingų kalbėtojų tribūnas išstumtų žmonių) šie „savanoriški“ darbai Vokietijoje buvo gera galimybė išvengti vokiečių represijų ir kalinimo ar konclagerio. O apskričių Viršinininkams (pareigybės pavadinimas – *S. B.*) ir valsčių viršaičiams tokių sovietmečiu „prasikaltėlių“ įtraukimas į Vokietijos siunčiamų žmonių skaičių padėjo lengviau surinkti nacių reikalaujamą darbininkų skaičių. Tačiau jau 1942 m. (po vermachto pralaimėjimo prie Maskvos ir nuostolių Afrikoje) prasidėjus totalinei vokiečių vyrų mobilizacijai ir vis labiau trūkstant darbo jėgos Vokietijos pramonėje ir žemės ūkyje, iš Lietuvos savivaldos pareigūnų imta reikalauti vis didesnių darbininkų „kontingentų“. Ir nors Lietuvai užkrautos darbininkų siuntimo į Vokietiją „normos“ niekada nebuvo įvykdytos, nemažai žmonių buvo išvežti į šiuos priverstinius darbus. Juos atliekančius žmones dėl alinančių gyvenimo ir darbo sąlygų galima vadinti XX a. vidurio Europos vergais. Tie darbai tapo ypač pavojingi 1943 m., kai JAV ir Anglijos aviacija vis dažniau ėmė bombarduoti Vokietijos miestus ir pramonės objektus. Į darbus Vokietijoje buvo išvežta ir kelios dešimtys musninkiečių.

Neaišku, ar kas nors iš musninkiečių pateko į tokius darbus per kitose vietovėse darytas gaudynes, kurios 1943 ir 1944 m. buvo surengtos ir Kaune, ir Vilniuje, ir mažesniuose miestuose bei kai kuriuose miesteliuose. Gaudynių metu dažniausiai buvo apsupamos turgavietės, o vokiečių žandarai sulaikytus jaunuolius (vyrus ir merginas) iškart gabendavo prievartinei kelionei į Vokietiją parengtus traukinių vagonus. Kartais žmonių gaudynes surengdavo ir apsupdami kino teatrus ar net katalikų bažnyčias, šventorius. Nuošaliame Musninkų valsčiuje tokių įvykių, atrodo, nebūta.

Atsisakymas vykti į darbus Vokietijoje buvo viena iš pasyviosios rezistencijos formų. Į darbininkų surinkimo punktą neatvykę žmonės turėdavo slapstytis. Jų artimiesiems grėsė represijos. Tačiau jų išvengti padėdavo savivaldos įstaigų darbuotojai ir lietuvių policininkai, dažniausiai simuliuodavę nacių įsakymus sulaikyti besislapstančius „darbininkus“ ir išpėdavę apie galimą vokiečių žandarų ar gestapininkų atvykimą. Įvairių žmonių padedami, nuo „darbo rojaus“ Vokietijoje iki nacmečio pabaigos išsislapstė ir į siunčiamų darbininkų sąrašą patekę Vyšniaulaukio kaime gyvenęs jaunuolis Leonas Brasiūnas (gim. 1919 m.) su seserimi Brone (gim. 1922 m.)¹⁶⁶.

1942 m. pavasarį darbininkų tel-
kimas vyko skubotai. Pavyzdžiui, 1942 m.

¹⁶⁶ Min. L. Brasiūno atsiminimai.

gegužės mėn. Ukmergės apskrities viršininkas Vitkus apie musninkiečių, siunčiamų į darbus, atvykimą į Ukmergę pranešė tokia telefonograma: „*Numatyti iš jūsų valsčiaus Reicho pramonei talkininkauti kandidatai turi stoti komisijon*“¹⁶⁷. Kaip matyti iš archyvo šaltinių, net devyniolika musninkiečių atsisakė nacių „malonės“ aplankyti Vokietiją ir dirbti jos įmonėse. Jiems birželio 20 d. Ukmergėje buvo paskirta nauja darbo komisija. Į ją pagal pridėtą sąrašą turėjo vykti Musninkuose gyvenę kailiadirbys Aleksas Jakubauskas (gim. 1896 m.) su žmona Anele (gim. 1920 m.), kurpius Henrikas Penkauskas (gim. 1924 m.), išsituokęs stalius Antanas Mikalauskas, netekėjusi Marytė Kazlauskaitė (gim. 1911 m.), nevedęs Petras Stankevičius (gim. 1917 m.), Jonas Lisauskas (gim. 1904 m.), Juozas Pavasaris (gim. 1915 m.), taip pat septyni darbininkai, gyvenę kaimo vietovėse, ir keturi ūkininkų sūnūs¹⁶⁸. Jiems viršaitis su seniūnais per trumpą laiką turėjo įteikti naujus raginimus ir derinti šių žmonių bei valsčiaus interesus gresiančių nacių represijų akivaizdoje. Tokių įpareigojimų valsčius buvo gavęs dar ne kartą ir 1942 m., ir vėliau. Be to, reikėjo vykdyti nacių įsakymus telkiant žmones darbui Musninkų valsčiuje ar netolimuose valsčiuose buvusiuose durpynuose ir miškuose. Pavyzdžiui, 1941 m. pradžioje buvo surinkti 79 žmonės, galintys dirbti įvairius miško darbus¹⁶⁹.

1942 m. gegužės mėn. vokiečiams prireikė ir arkliais traukiamų pastočių važnyčiotojų dar labiau išstūmusio Rytų fronto prieigose. Apskirtyse pradėjo veikti vadinamosios transporto komisijos, kurios rinko ir tikrino jaunus vyrus. Musninkų valsčiaus kandidatus į dar vieną pavojingą „misiją“, susijusią su Vokietijos kariuomenės poreikiais, komisija tikrino gegužės 21 d. Tačiau kelionei po Rusijos platybes į kandidatų sąrašą įrašyti musninkiečiai (jų buvo net 12) pasirinko boikoto kelią ir komisijai neprisistatė. Tai Musninkų miestelio gyventojas Stasys Subačius, kernaviškis Juozas Česnakauskas, Juozas Bučinskas iš Minčiukų, Juozas Stravinskas iš Ardiškio ir kiti. Nacių pareigūnai per Ukmergės apskrities viršininką ir viršaitį J. Bareiką įsakė Musninkų policijos punkto vedėjui Kaziui Kronkaičiui surasti šiuos žmones¹⁷⁰. Gavus tokius nurodymus, svarbiausiems Musninkų pareigūnams vėl teko laviruoti tarp grėsmės patiems susilaukti nacių represijų ir atsakomybės už musninkiečių likimus.

Nacių okupacijos pabaiga

Nacmečio pabaigai galima priskirti 1944 m. gegužės mėn. įvykius, susijusius su Lietuvos vietinės rinktinės likvidavimu. Musninkiečiai buvo paskirti į Ukmergėje sudarytą 302-ąją batalioną. Dalis jo karių, kai naciai ėmėsi likviduoti gen. P. Plechavičiaus vadovaujamus dalinius, spėjo išsiskirstyti iki vokiečių žandarmerijos, turėjusios išgabenti jaunuolius iš Lietuvos, atvykimo. Išsiuntimo į vokiečių dalinius išvengė ir dalis Rinktinės savanorių musninkiečių. Vokiečių pareigūnai grasinimais bandė surankioti į tėviškes grįžusius jaunuolius, per apskrities savivaldos įstaigas valsčių viršaičiams siuntė reikalavimus, kad įkalbėtų grįžti vadinauosius plechavičiukus į kareivines¹⁷¹. Tačiau Musninkų valsčiaus įstaigos ne-

¹⁶⁷ 1942 m. birželio 13 d. telefonograma Musninkų valsčiaus viršaičiui, LCVA, f. 1696, ap. 3, b. 22, l. 36.

¹⁶⁸ *Ten pat.*

¹⁶⁹ 1941 m. sausio 22 d. sąrašas galinčių eiti į mišką dirbti prie medienos ruošimo, *ten pat.*, l. 8.

¹⁷⁰ 1942 m. birželio 8 d. Musninkų valsčiaus viršaičio raštas Musninkų policijos punkto vedėjui, *ten pat.*, ap. 3, b. 22, l. 35.

¹⁷¹ 1944 m. gegužės mėn. Ukmergės viršininko telefonograma visų valsčių viršaičiams, *ten pat.*, b. 62, l. 183.

siruošė talkinti okupantams ir išduoti savo jaunų vyrų, o naciai neturėjo galimybių „šukuoti“ kaimo vietovių.

Apie galimą greitą bolševikų sugrižimą taip pat priminė valsčiuje įvykdyta sovietų partizanų diversija Pamusių dvarvietėje. Čia 1944 m. naktį į birželio 3 d. buvo padegtas grūdų sandėlis. Sudegė 76 tonos grūdų¹⁷².

Vis sudėtingesnę padėtį liudija Ukmergės apskrities viršininko priekaištauojanti telefonograma viršaičiams:

„Vilniaus krašto lietuviai ir ten buvę Suvalkų krašto repatrijantai man skundžiasi, kad jiems išbėgant nuo banditų persekiojimo, valsčių viršaičiai atsisako padėti, neduodami pastočių ir neatlieka nelaimės išiktiesiems reikalingų patarnavimų... /.../“¹⁷³.

Tuo tarpu naciai, net ir patys atvirai kalbėdami apie būsimą Vokietijos pralaimėjimą, ir toliau pedantiškai spaudė viršaitį ir ūkininkus dėl darbų prievolių. Tai rodo 1944 m. birželio 5 d. Ukmergės apskrities viršininko telefonograma, kurioje buvo priminta „stropiai vykdyti karo transporto akciją“ ir kad „nuo šios dienos iki šienapjūtės pradžios į miško darbus turi būti įtraukta 90 proc. arklių“¹⁷⁴.

Musninkų valsčiaus savivaldybės ir kitų įstaigų darbuotojai iki pat nacmečio pabaigos pagal galimybes padėjo vietos ūkininkams, amatininkams, darbininkams ir kitiems gyventojams apsaugoti nuo didelių prievolių. Dalį „kandidatų“ pavyko apsaugoti nuo išsiuntimo į darbus Vokietijoje ir kitų negandų.

Apie nepaliamą nacių kišimąsi į valsčiaus ir jo ūkininkų veiklą liudija 1944 m. gegužės 25 d. įvykęs susirinkimas. Jį, padedamas agronomo Krapicko, surengė Ukmergės apskrities ūkio vado (vokiečių įstaiga – S. B.) įgaliotinis Šmitas. Musninkų miestelio aikštėje vykusiame renginyje privalėjo dalyvauti valsčiaus viršaitis, Žemės ūkio gaminių tiekimo įstaigos vedėjas, visi seniūnai, pieninės ir pieno surinkimo punktų vedėjai, penki geriausiai pieno prievolę atlikę ūkininkai ir penki blogiausi pieno prievolinkai¹⁷⁵.

Iki pat nacių okupacijos paskutiniųjų savaitių nebuvo liautasi verbuoti lietuvių jaunuolius į Reicho darbo tarnybą. 1944 m. vasaros pradžioje ji grėsė daugeliui 1926 m. gimusiems Musninkų, Gelvonų ir Širvintų valsčių jaunuoliams, kurie turėjo vykti į Širvintas. Čia 1944 m. birželio 13 d. vyko susirinkimas, skirtas „karo darbams europinės jaunuomenės (gim. 1924–1929 m.) rėmuose telkimui“¹⁷⁶.

Nacmečiu paskutinis masiškas renginys įvyko 1944 m. birželio 22 d. Jo išvarkarėse trys įtakingi Musninkų žmonės gavo tokią Ukmergės apskrities viršininko Navako telefonogramą:

„Pranešu, kad 1944 m. birželio 22 d. yra Lietuvos nuo bolševikų išlaisvinimo šventė. 7 val. ryto visos įmonės ir įstaigos privalo iškelti vėliavos ir iškilmingai paminėti šią šventę. Minėjimo programą valsčiuose nustato valsčiaus viršaitis su vietos klebonu

¹⁷² Pranešimas apie gaisrą Pamusių dvare, *ten pat*, l. 221.

¹⁷³ 1944 m. birželio 13 d. Ukmergės apskrities Viršininko telefonograma Musninkų valsčiaus viršaičiui, *ten pat*, b. 62, l. 5.

¹⁷⁴ 1944 m. birželio 5 d. telefonograma, *ten pat*, l. 217.

¹⁷⁵ 1944 m. gegužės 15 d. apskrities Viršininko telefonograma, *ten pat*, b. 62, l. 184.

¹⁷⁶ 1944 m. gegužės 25 d. Panevėžio apygardos komisaro raštas Ukmergės apskrities viršininkui, *ten pat*, ap. 3, b. 63, l. 33.

ir policijos Viršininuku. Visų įstaigų ir įmonių tarnautojai šventės metu dalyvauja organizuotai ir ant žuvusiųjų karių kapų uždeda vainikus¹⁷⁷.

Apie Musninkų valsčių rašyta ir to meto periodinėje spaudoje. Didesnis straipsnis buvo skirtas Čiobiškio vaikų prieglaudai. Apie ją rašė taip:

„Ukmergės apskr. Musninkų valsčiuje, ypatingu gamtos grožiu apdovanotas, ant aukšto Neries kranto, stovi gražusis Čiobiškio miestelis.

Pačiame Neries ir Musės upių trikampyje stovi gražūs balto mūro pastatai. /.../ Tuose rūmuose dabartiniu metu yra įsteigti našlaičių Vaikų Namai (našlaičių prieglauda). Vaikų Namų administraciją ir auklėjamąjį personalą sudaro vien tik vienuolės seserys benediktinės. Patys Vaikų Namai yra išlaikomi Darbo ir Socialinių Reikalų Vadybos lėšomis ir tiesiogiai priklauso Ukmergės Socialinio Aprūpinimo Inspekcijai. Šiuo metu Čiobiškio Vaikų Namuose yra 150 auklėtinių nuo 4 iki 16 metų amžiaus. Auklėtinių skaičių sudaro: 40% dėl karo nukentėjusių-nepasiturinčių šeimų vaikai, 30% nežinomų tėvų vaikai, 20% pasimetusių šeimų vaikai ir 10% bolševikų išvežtųjų šeimų vaikai. /.../

Vaikų Namų vidaus gyvenimas yra tvarkomas labai gražiai ir pavyzdingai. Kad vaikai nenuobodžiautų ir nebūtų be užsiėmimo, yra nustatytas griežtas pamokų, darbo ir poilsio laikas. Vasaros atostogų metu vaikai dirba Vaikų Namų ūkyje, kuriam priklauso 70 ha.

Ukmergės Socialinio Aprūpinimo Inspektoriaus iniciatyva Čiobiškio Vaikų Namuose yra įsteigtas auklėtinių choras. Chorą paruošti ir jam vadovauti, Ukmergės Socialinio Aprūpinimo Inspektoriui prašius, Kauno Benediktinų vienuolyno vyresnioji sesuo Mikšytė, kuri anksčiau pati yra buvusi Čiobiškio Vaikų namų vedėja, iš Kauno Benediktinų Vienuolyno prisiuntė vieną specialistę chorvedę vienuolę Rimšaitę. /.../“¹⁷⁸.

Vėl sovietų okupacija

Nacių okupacija Musninkų valsčiuje baigėsi kiek vėliau nei Vilniuje. Raudonoji armija Musninkus ir Kežnavę užėmė 1944 m. liepos 14 d.¹⁷⁹ „Išvadavimas“ reiškė Lietuvos reokupaciją ir lietuvių ginkluotos antisovietinės kovos tęsinį (tokios kovos pradžia – 1941 m. Birželio sukilimas).

1944 m. maždaug 200 musninkiečių buvo paimti į sovietų armiją. Daug vyrų išėjo į miškus ir tapo antisovietinės ginkluotos kovos dalyviais. Apie šimtas iš jų, tikėdamiesi, jog sovietų valdžios paskelbta amnestija nebus apgaulinga, ar nematydami kitos išeities, legalizavosi (ir daugelis buvo areštuoti). Dar keli musninkiečiai savo likimą susiejo su sovietų fronte prieš vokiečius kovojusių lenkų kariniais daliniais.

¹⁷⁷ Ukmergės apskrities Viršininuko telefonograma, ten pat, b. 62, l. 235.

¹⁷⁸ Našlaičių namai Čiobiškyje, *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1944, nr. 2(54), sausio 31.

¹⁷⁹ Kisieliauskienė J. *Širvintų rajonas*, Vilnius, 1982, p. 15.

1944-ųjų ir pokario metų musninkiečių patirtus išbandymus savotiškai simbolizuoja Leono Bučinsko likimas. 1944 m. pavasario pradžioje jaunuolis tapo Lietuvos vietinės rinktinės, kuriai vadovavo gen. Povilas Plechavičius, kariu. Kai naciai pabandė šią tik Lietuvos gynybai sudarytą karo formuotę panaudoti dar tolokai Rytuose buvusio fronto spragoms kamšyti ir dauguma „plechavičiuku“ išbėgiojo į tėviškes, L. Bučinskas irgi grįžo į Musninkų valsčių. 1944 m. pabaigoje buvo įkalbėtas įstoti į sovietų armiją, tačiau netrukus iš jos pabėgo. Vėl grįžo į gimtąjį valsčių ir įsijungė į Žaliojo Velnio (Jono Misiūno) vadovaujamos partizanų apygardos būrį. Kautynėse buvo sunkiai sužeistas. Paskui legalizavosi. Tačiau po kelerių metų (1950 m.) L. Bučinskas vis tiek buvo suimtas, nuteistas ilgam kalinimui ir išvežtas į sovietų koncentracijos lagerius.

Tai tik vieno musninkiečio keli gyvenimo istorijos faktai. Antrosios sovietų okupacijos pradiniu laikotarpiu (iki Stalino mirties) panašų likimą išgyveno ir daug kitų Musninkų valsčiaus žmonių. Kita vertus, tuomet vėl ėmė augti sovietų valdžios šalininkų ir prisitaikėlių gretos. Daug partizanų dalią pasirinkusių musninkiečių ar jų ryšininkų bei rėmėjų žuvo per kovas su okupantais ir jų talkininkais. Vieni – didvyriškai, kiti – išduoti ir nušauti iš pasalų, dar kiti – NKVD ir jų talkininkų vykdytų „tardymų“ metu. Per kovas taip pat žuvo daug ir sovietų aktyvistų, jų šalininkų, sovietų armijos kareivių ir baudėjų iš represinių struktūrų. Žuvo ir žmonių, atsiribojusių tiek nuo ginkluotos kovos dėl laisvės, tiek nuo sovietų valdžią rėmusiuju. Visas šias aukas galima priskirti nusikalstamų įvykių grandinei, kurią pradėjo 1939 m. bolševikų Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos suokalbis prieš Europos tautas.

Išvados

1. Per 1940–1941 m. sovietų okupaciją buvo sustabdyta Musninkų valsčiaus ekonominė, socialinė ir kultūrinė raida, pradėta krašto sovietizacija ir žmonių su-priešinimas. Represuota daug autoritetingų musninkiečių.

2. Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje Musninkų valsčiaus sukilėliai veiksmus pradėjo 1941 m. birželio 23 d. Tačiau juos varžė iki pat birželio mėn. pabaigos per Neries upę besikeliantys ir per valsčiaus teritoriją besitraukiantys dideli sovietų armijos daliniai. Raudonarmiečiai nužudė kelis valsčiaus gyventojus. Jau karo pradžioje Musninkų sovietų valdininkai ir aktyvistai neteko ryšio su Ukmerge ir kitomis vietovėmis. Buvo išvengta sukilėlių ir izoliuotų vietos sovietų aktyvistų kovų, daugeliui pastarųjų jau birželio 24 d. pasitraukus iš valsčiaus kartu su Raudonąja armija. Nedaug žmonių nužudyta ir valsčiaus laikinosios valdžios veikimo metu (1941 m. birželio mėn. pabaiga – liepos mėn.). Dėl šių aplinkybių nacmečio pradžioje Musninkų valsčiuje visuomenės supriešinimas nebuvo toks didelis, kaip daugelyje kitų Lietuvos vietovių.

3. Didžiausias Musninkų valsčiaus nuostolis nacmečiu – vietos žydų bendruomenės sunaikinimas. Dauguma vietos žydų buvo sušaudyta 1941 m. rugsėjo 5 d. prie Ukmergės miesto. Nacmečiu žuvo apie 85–90 proc. valsčiaus žydų. Išliko tik keliasdešimt Musninkų valsčiaus žydų. Dalį šių žmonių per visą nacių okupaciją išslapstė musninkiečiai ir kiti Lietuvos žmonės, dar kiti 1941 m. buvo pasitraukę su Raudonąja armija. Žydų tautybės vaikai (daugiausia iš Kauno) buvo slepiami ir Čiobiškio vaikų prieglaudoje.

4. Vokiečių įvesta kortelių sistema, įvairūs apribojimai bei draudimai sutrikdė bent kiek normalesnius prekinis-piniginius santykius. Musninkuose buvo net neleista vykti turgui. 1941–1944 m. valsčiaus gyventojus nuskurdino nacių reikalaujamos prievolės ir įvairios „mobilizacijos“. Jų daromą poveikį pagal galimybes stengėsi švelninti Musninkų valsčiaus savivaldos įstaigos, kurių tarnautojai už tokį laviravimą galėjo patys susilaukti vokiečių pareigūnų represijų. Ne visos prievolės buvo įvykdytos. Vokiečiams nepavyko išsiųsti darbams į Vokietiją numatyto musninkiečių skaičiaus bei iki galo išreikalauti kitų gyventojams sunkiausių prievolių. Musninkų valsčiui pavyko išvengti nacių egzekucijų ir didesnių represijų.

5. Valsčiuje vyko priešinimasis nacių ekonominei politikai ir germanizacijai – svarbiausios iš įvairiai pasireiškusių neginkluotos lietuvių tautinės antinacinės rezistencijos formų. Priešinantis naciams ir pakeliant karo bei okupacijos negandas, sustiprėjo musninkiečių tarpusavio solidarumas. Sovietų antinacinei rezistencijai atstovavo nacmečio pabaigoje Musninkų valsčiuje aktyviau veikę tik sovietų partizanai. Pietrytinėje valsčiaus dalyje buvo ir Armijos krajosos dalinėlių.

6. 1944 m. liepos viduryje Raudonoji armija reokupavo Musninkų valsčių. Vokiečių kariuomenė pasitraukė beveik be pasipriešinimo. Valsčiuje prasidėjo ginkluota antisovietinė kova.

Straipsnis „Versmės“ leidykloje gautas 2002 10 20, spaudai parengtas 2005 06 20.

Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ monografijoje „Mugninkai. Kernavė. Čiobiškis“, Vilnius, *Versmė*, 2005, p. 280–326 (vyriausiasis redaktorius sudarytojas Stanislovas Buchaveckas).

Straipsnis interneto svetainėje www.lit.lt skelbiamas nuo 2007 08 28.